

ГАЛИНА ОРЛІВНА

ЕМІГРАНТИ

Коли докучало сновигати по хідниках чужого міста, відходили далі від нього — туди, до жовтолистого парку. Ходили по золотих алеях, наче шукаючи чогось між засохлими трупами минулого літа.

Листя — трупи, як тоді, в осени, там — над Дніпром, над Бугом.

Трупи — листя... Відворот... Дощ... Мряка... Трупи над дорогою... Одноманітне торохкотіння коліс реквізованих підвід, і між коліс, разом із болотом — пожовкле листя... Звідкілясь із середини — порожнеча... А ззаду — все більші й більші простори, що відділювали їх від свіжо-насипаних могил там, на просторах полях...

Ззаду — цвинтар, навколо — зневір'я, а спереду сіра стежка, а спереду — безконечне блукання під назвою „емігрант“...

Бліді руки перебирали золоте листя:

„Емігрант... — це колись протестант, поборник... Тепер — „емігрант“ — значить сіра, зіскулена, докучлива істота в подертих черевиках, це муха, від якої відганяються всі...

„Емігрант“ — Хіба ж не листя — напів-мертве, напів живе, що має в собі лише одну краплю хлорофілу і тримається тільки зусиллям волі, щоб не впасти трупом на чужу землю?...

Був осінній вечір, один із тих вечорів, коли особливо важко буває висидіти в хаті із сірими стінами сутерен, або дощатими перегородками мансард. Несподівано впав сніг. Справді, він за хвилину розтав, але у кожного зосталося дивно-болюче почуття:

— „Ще одна зима“...

І кожний, ховаючись від самого себе, поспішав накинути на плечі „благенького“ плаща й вийти на вулицю, щоб хоч на якусь хвилю змішатися з байдужою, веселою юрбою, і разом із нею дихнути одним повітрям, а потім завернути за ріг, до маленького провулочка, в кінці якого жовтіла ліхтарня. Під ліхтарнею виднілася вивіска з лаконичним написом: „емігрант“.

I

В невеликій кавярні, було порівнюючи захисно. В кожному разі не лив дощ, а головне — було тепло, панував загальний гомін і це відривало від звиклих, буденних думок.

Недалеко від орхестри, в кутку, за маленьким столиком двоє мужчин захоплено про щось говорили: жінка, що сиділа між ними, лише час від часу вставляла своє слово.

— А я тобі кажу, Сергію, що скрізь, рішуче скрізь можна заховати свою чистоту і донести себе цільним до кінця, говорив молодий з гарною

русявою головою мужчина. — Коли людська душа підноситься від землі, від усіх брудів її, тоді їй вже все одно, де вона знаходиться: на Україні, в Африці, чи на Марсі. Важний індивідум, де б він не перебував...

— Неправда! Кажу тобі, що все це тільки надірваність, поза, все це — ненормальне... Можливо, що для тебе воно є зрозуміле і задовольняюче, але я — син села — на все люблю дивиться тверезо. Йй-Богу, ви мені всі нагадуєте літунів, які вічно висять у повітрі і не мають де спуститися.

— А ти маєш? — спитався русявий юнак.

— Маю.

— Де?

— Свою хату.

— Ха-ха-ха. Так піди ж ти до неї...

— І піду.

Сергій звів свої густі, темні брови, що враз надало його обличчю суворого вигляду.

— Наталю! — звернувся він до своєї сусідки. — Є у вас дома земля?

— Є...

— А робити ви умієте на ній?

Наталія підвела свої очі на Сергія:

— Не вмію, але можна навчитися...

— І чудесно. От і поїдемо на нашу землю працювати, а ці папичики нехай собі на скрипоньці грають... Євгене, ти куди там задивився? — перервав він самого себе. — Ага, художні вражіння — протягнув іронічно. — Слухай, краще покинь. Не варто заглядатися. От це тобі ще один примірник, отруений трунком емігрантського життя...

Всі троє стали дивитися на жінку, що сиділа проти них в товаристві кількох мужчин. Сиділа струнка, гарна, з пишним чорним волоссям, з закругленими формами і блідосинім лицем. Те, що зупиняло на ній погляд, здавалося, було контрастом між її очима — чорними, викликаючими — і тонкими, ледве помітними ямками, в куточках уст, — ямками, що ховали в собі щось глибоко пережите. Часом вона зверталася до кого-небудь з своїх сусідів і обливала сяйвом своїх очей. Крізь гомін і галас, крізь звуки оркестри проривався її дзвінкий нервовий сміх. Сміх уривався, і її очі зупинялися на випадкових предметах, а сама вона в той час наче завмирала... Слухала себе і раптом, наче збуджена, починала ще голосніше сміятися. Тоді її уста одкривали ряд білих зубів і якимось дивно здригалися куточки уст з їх ледве помітними рисочками відчаю.

— Вона гарна — промовив Євген, не відриваючи від неї своїх очей. — Ти її знаєш?

— Ще з Києва. Курсистка. Оскільки не помиляюся, то вона ступила, або збирається ступити на слизьку стежку.

— Ти звідки це знаєш?

— Та вже знаю, коли кажу. А врешті, що ж тут такого дивного? Це вам зайвий доказ ненормальності еміграції... Ви думаете, що вона цим не мучиться?... Мучиться, але робить одначе те, чого б нізащо не зробила в нормальних умовах. Глянь на того товстого, що сидить

поруч неї — сказав, нахилиючись над вухом Євгена. — Вона ж його ненавидить, це ж ясно, але...

— Не може бути!..

— Ну, коли ще цього не сталося, то скоро станеться. Не сьогодні, так завтра, чи не все одно — коли?

— Але ж це було б страшною несправедливістю. Вона ж — краса!...

— А, яка там справедливість! Подумаєш — несправедливо. Думаєш, що і їсти нічого? Сантументи прокляті, ось що! „Коли ж життя таке... таке...“, а яке воно оте життя, й сама не знає. У, аристократія в рукавичках!.. От би вас землю орати пустити, швидко б жиру позбулися...

А Наталя, дивлючись на жінку, весь час намагалася згадати, де саме бачила вона ці нервові рухи, це волосся, риси обличчя... але очі були якісь незнайомі, а дивні ямки в кінцях уст робили лице чужим і незвичайним.

II

Мешкала Наталя на мансарді, відступаючи одну з двох кімнат Євгенові та його двом співмешканцям — Лопуху і Лященкові. Мужа Наталі от уже два місяці, як заарештували за „погані документи“ і досі ще тримали у в'язниці. Наталя через день носила йому передачі, від нього ж діставала листи, повні скарг на режим та на хворобу, яка розвинулася в стінах в'язниці.

І тепер, повернувшись з кав'ярні, Наталя вийняла з кешені коперту: це був лист від її мужа Миколи. Знов він був повний самих скарг.

— І як йому не обридне — промайнуло в її голові, але в ту ж мить вона себе зупинила.

— Бідний... згадавши Сергієві слова, всміхнулася: — Бідний „літун...“

Перед нею виплило енергійне, з суворими очима, лице Сергія, що якось м'ягчало, коли зверталось до неї.

Раптом їй згадалася дівчина з чорними очима:

— Де саме бачила її?...

А за стіною сварилися Лопух з Лященком:

— Сьогодні ваша черга стелити ліжко — говорив тоненький тенор.

— А я не буду, от і все!...

— Але ж у нас була умова...

— Ви мені будете вказівки робити? — лютився бас. — З вами говорить полковник УНР!

— Еге-ге, минулося!..

— А ви й раді?

„Починається...“ подумала Наталя.

Лопух і Лященко завжди сварилися. Полковник відмовлявся в чергові дні замітати хату і сварка кінчалася тим, що Євген хапав віника і замітав за них обох, або кожен з них замітав тільки свій куток, а потім з ображеним виглядом цілий день „принципово“ сидів у своїм куточку. Але ліжко в них було одне і служило вічною причиною до сварок.

— Де її бачила?... Чи не в Києві?...

Перед нею встали золоті верхи соборів, Бібіковський бульвар, сади, університет, курси... і раптом вплив образ дівчини з довгою косою і чорними очима.

— Вона! Безумовно вона. Але як же вона змінилися.

Згадалися Наталі курси: нескінченний, круглий коритар навколо „головної“ аудиторії і дівчина з довгою косою коло розкладу лекцій. Згадала, як потім вони познайомилися на кольоквіумі у професора, як вона тоді прикувала її увагу своїми темно-глибокими, якимись загадковими очима.

— Ольга Гриневич... Донька лікаря Гриневича. Але ж що з нею? Звідки ці теперішні очі? Звідкіль ці куточки в устах?...

— Слухайте, пане добродію, ви зовсім стягли з мене ковдру!.. прошипів за стіною голос.

— Перепрошаю, це моя ковдра!..

— Але ж ми на спілку вкриваємося двома, щоб тепліше було.

— До чорта всякі спілки! Я не комуніст...

Почулося метушіння. Очевидно, обмінювалися ковдрами.

„Літуни“. — пролунало ще раз в голові Наталі.

III

— Будь ласка, Сергію, познайомте мене з тою курсисткою з Києва. — просила Наталя.

— Вона цікавить вас?

— Трохи...

— Вона й Євгена зацікавила. Зовсім згубив голову...

— Дивно, мені він нічого не казав про це знайомство...

Увійшли до кав'ярні і зайняли свій столик. Було ще досить рано і публіки було мало. Коло шахматного столика стояв Євген і напружено дивився в одну точку, кудись поза шахматну дошку.

— Що, хочеш навчитись не давати „матів“? Шкода, брате, часу... плеснув Сергій по плечах Євгена. — Іди, краще, до нас.

Вони сіли за столик.

— Ну, як, ще не було? — саркастично всміхаючись, запитався Сергій.

— Ні ще... — злегка червоніючи відповів Євген. — Знаєш, Сергію — якось живо почав він. — Це надзвичайно багата натура. І вона зовсім не така, як ти це собі уявляв. Перш за все. І вона надзвичайно розумна, остільки, ще мені іноді соромно буває за себе перед нею. А потім в ній є щось таке пориваюче, якесь незадоволення, якесь тривожне шукання чогось. До того вона пристрасно любить музику.

— Ти грав для неї?..

— Ні, але вона просила прийти зі скрипкою... — промовив і опустив очі під насмішкуватим поглядом Сергія.

— Ще не дістали посади? — спитала Євгена Наталя, щоб перевести розмову на іншу тему.

— Пропонували сьогодні в оркестру до кав'ярні.

— І ви, звичайно, відмовилися — упевнено сказала Наталя.

Вона знала, що от вже третій місяць Євген не має праці і голодує, але знала також, що він не понесе до кав'ярні своєї скрипки.

— Я, здається, вступлю молодшим робітником до пекарні — сказав Євген. — Мене обіцяли улаштувати.

— Добре зробиш, — сказав Сергій. — Тільки ти їм, брате, не забудься показати свій диплом з консерваторії: це для них дуже важний документ.

Тим часом по - між столиками проходило товариство, на чолі якого йшла струнка жінка.

Товариство очевидно було в піднесеному настрою. Між ними Наталя зауважила молодого прилизано-легковажного юнака, бувшого урядовця особливих доручень при міністерстві закордонних справ і завідуючого інтендантурою при одній військовій частині. Обое в свій час добре нагріли руки і тепер доживали свої „запаси“. Крім цих двох був ще один низенький, присадкуватий, підстаркуватий добродій, коло якого весь час крутився якийсь юнак з гумовою ногою. Всією своєю істотою юнак, здавалося, хотів показати свою прислужливість і покірність товстому панові. Коли пан (він говорив по польському) хотів сказати який-небудь дотеп, юнак з гумовою ногою зарані попережав його тоненьким, підхлібним смішком. З незрозумілою для нього поспішністю бігав і метушився коло всіх, здивовано озирючись: — Чому ж, мовляв, не смієтесь?..

Крім Ольги, ще була одна жінка. Її худе лице, руде волосся і підмальовані брови справляли неприємне вражіння. Вона, не перестаючи, заливалася сміхом і кокетувала з бувшим урядовцем особистих доручень. З інтендантом, очевидно, у них були цілком певні відносини.

— Це одна з тих бувших машиністок при міністерствах — пояснив Сергій. — Ім тепер вже при міністерствах нічого робити, то вони от так здобувають собі кавалок хліба...

Ольга була сумна і якась напружена. Тільки коли до неї підійшов Євген, вона віджила і обернулася до нього, забувши за ціле товариство.

— Ольга Константинівна, ви пам'ятаєте про те, що обіцяли? сказав до неї товстий добродій.

— Про віщо? — відірвалась від розмови, — ах так, я обіцяла поїхати з вами до театру... Добре, я зараз...

І знов до Євгена.

— Знаєте, я вас хотіла бачити. Мені вас бракувало на протязі цілого дня. Це дивно, але коли я з вами розмовляю, я почуваю так, ніби в душній кімнаті розчинили вікно і в неї широкими хвилями вливається чисте повітря. А це конче потрібно — час від часу відчиняти вікно, інакше можна задихнутися... — додала, злегка піднімаючи ліву брову і здригуючись куточками вуст.

Євген мовчав. В її очах сполучилося все: і краса, і відчай, і жага радості, може і гріх, і туга за чистим... а в його душі звідкись, із самих глибин росла й наростала музика — однаково сильна й ніжна...

— Перепрошаю! — почувся над ними. Це був Сергій. — Одна ваша землячка, що була з вами раніш знайома, хоче з вами говорити.

Встала і пішла за Сергієм. Проти Наталі зупинилась здивована.

— Я вас собі не пригадую... — проговорила, подаючи руку. — Ви мене знаєте з Києва?

— Так, я знаю вас з курсів.

Очі Ольги засвітилися.

— Ми, може, були на одному курсі?

— Ні, я була старша од вас, але ми якось здавали разом кольовіум з літератури і пізніше зустрілися.

І вони із захопленням почали згадувати курси, професорів, „Молодий театр“, студентські збори, потім мітинги, перші дні розкошів революції.

— Ольга Константинівна! — підійшов до неї юнак з гумовою ногою. — Пан Пржевольський питається, коли пані вже зможуть піти до „Rozmaitosci“?

— Прошу переказати своєму панові, що я зовсім не піду, — різко сказала йому Ольга, з невимовним призирством дивлячись на зігнутого юнака.

— Черв'як! — промовила півголосом, коли той відійшов.

Товариство очевидно образилося на Ольгу.

Принаймні пан Пржевольський демонстративно встав і стримано вклонившись Ользі, гордо вийшов, несучи свою лису голову.

— Їх вельможність, проше пані, образилися! — промовив крізь зуби Сергій.

IV

Євген вправлявся на скрипці. Лопуха і Ляценка не було вдома, а Наталя що йно повернулася з праці й розпалювала в грубці.

Євген з ранку не мав рисочки в роті і не було жодних надій на те, щоб десь дістати грошей. Треба було одігнати всякі думки про вимоги жолудка, та як їх одженеш?

А тут іще й інші думки:

— Що значить цей її тон, якого вона тримається у відношенню до нього? Що значить цей довгий погляд, що зупиняла вчора на ньому? Яка таємниця криється за тією веселістю, що так же раптово зникала, як і з'являлася?..

Сергій помилився, що до неї... Цей старий, товстий добродій... не може бути. . . А що коли Сергій не помилився?.. Тоді... але й тоді вона прекрасна, і тоді він її цілу, разом з її життєвим жахом, разом з помилками і гріхами, і бажанням чистоти, — і тоді він її любить.

А вона?.. Як же вона?.. Вона вчора так довго дивилася в його очі...

— Коли я з вами, то почуваю, наче в душній кімнаті розчинили вікно і туди вірвалося свіже повітря. — Так вона сказала.

Зрештою вона так любить музику... так відчуває її...

Але як могло статись їх зближення?

„Вона отруєна достатком і не може жити інакше. В цьому й ціла причина її поступовання...“ — так сказав Сергій. — Ні, ні... Він помилився... Як міг він так подумати? Вона, така розкішна, могла б бути з тим дегенератом?..

В двері постукали.

Увійшов елегантно одягнений добродій і відрекомендувався:

— Громберг. Адміністратор кіна „Олімпія“.

— Чим можу служити?— запитався Євген, кладучи скрипку і просячи його сісти на єдиний стілець, який був у хаті.

Громберг оглянув критичним оком кімнату.

— Маю до вас справу. Я читав ваше оголошення в часописі про те, що ви даєте лекції на скрипці. Отже я прийшов запропонувати вам більш вигідну працю.

Я можу вам запропонувати музичну ілюстрацію картин у кіно.

Євген в першій хвилі хотів категорично відмовитись, але спазми в жолудкові нагадали йому про можливість пообідати.

— А яка може бути платня?— запитався, червоніючи, наче збирався вчинити якийсь злочин.

Громберг демонстративно ще раз оглянув обдерті стіни мансарди і на хвилину зупинився на лиці Євгена.

— Ви не тутешній... Певне з Росії?

— З України...

Громберг знову помовчав.

— Можна дати п'ятьсот марок за вечір.

Він очевидно зменшував установлену цифру, але для Євгена вона була колосальною.

„Можна буде вдень працювати над собою, вправлятися, грати, а ввечері йти до кіно, так само, як би йшов до пекарні...“

— А дозвольте оглянути скрипку...

Громберг взяв скрипку до рук і почав її уважно, з виглядом знавця, роздивлятися. Це починало дратувати Євгена. Він з ненавистю слідкував за пухлими руками, що безцеремонно перебирали його ніжно-улюблені струни.

— Скрипка дешевенька— з апломбом заявив нарешті Громберг.

— Скрипка прекрасна— ледве стримував себе Євген. Я з нею концерти давав.

— Так, пан давав концерти? Самі, чи з ким-небудь?

— Сам... буркнув Євген.

— Ну, то може ми з паном якимось умовимось?— відразу перемінив тон адміністратор „Олімпії“.

„Певне вже обідав“— думав Євген, дивлячись на сите задоволене собою лице.

— За шістьсот підете?— категорично запитався Громберг.

— Я не піду зовсім— несподівано вирвалося у Євгена.

— Не підете?— здивувався Громберг.— Ага, значить, пан вже має якийсь вигідніший ангажемент.

— Не маю і не хочу мати— викрикнув Євген.— Прошу більше не турбувати мене...

Здивуванню Громберга не було кінця. Очевидно, перед ним перший раз була людина, що не хотіла заробити грошей. Він встав і пішов до дверей, але не відійшовши двох кроків, щось надумав, зупинився і рішучо запитав:

— По сімсот підете?..

— Та ні ж бо. Я ж вам уже сказав!— зі стисненими кулаками прошипів Євген.

Коли тільки Громберг вийшов, Євген, стиснувши долонями голову, повалився на ліжку.

V

— Євгене, можна?— почувся за дверима голос Наталі.

— Вийдіть, Наталю.

Наталю стала на порозі.

— Годі вам лежати. Ідіть до мене чай пити.

— З хлібом?— неймовірно запитався Євген.

— І навіть з ковбасою— усміхнулася Наталю.

Євген в один момент скочив і за півхвилини вже був у Наталіній кімнаті.

— Ольга Константинівна! — майже скрикнув він.

Ольга дійсно сиділа за столом, на канапі, яку спорудила Наталю з двох деревляних скриньок і плаhti,— сиділа вся в чорному і привітно усміхалась до Євгена.

— Правда, несподівано? Я скористала з запрошення Наталі Вікторівни...— говорила, міцно стискаючи йому руку.

— Ольга Константинівна ніяк не могла знайти нас і обшукала цілий будинок, бо ніяк не могла уявити, що можна мешкати на горіщі,— жартувала Наталю.

— Але ж зовсім ні, я знаю, як тепер нашим приходиться жити. Я також емігрантка і багато чого пережила,— сказала червоніючи.

Заговорили про еміграційне життя. Ольга розповіла, як вона поїхала спочатку з міністерством, яко перекладачка з англійської та французької мови, розповідала про працю міністерств на еміграції з їх фантастичними планами.

— Ах, якби ви знали, які вони зараз смішні і жалю гідні з оцією своєю „працею“, з оцим своїм „представництвом“ по чужих країнах, з оцими що-тижневими перевиборами міністрів!

— „Ви були вже міністром?— питає один урядовець у другого.

— О, ні, я чесна людина!“

— Граються, як малі діти, з захопленням граються портфелями неіснуючих справ.

Це так у стінах урядів. А по-за урядами— жах. Мало сказати розпуста,— апогей розпусти. Одні голодну слину ковтають, а другі гареми заводять. Бути коханкою прем'єра хоч на один день— мрія майже кожної жінки.

— Ясно, що утворилася атмосфера, котрої я не могла витримати. Кинула все і от приїхала сюди... вже скоро рік... Довго шукала праці, але ..

Про себе стала говорити неохоче і настрої її якомсь відразу підупав.

Сьогодні вона виглядала гірше, ніж учора, навколо очей лягли тіні, яких увечері не можна було розпізнати. Проте в цій чорній сукні, на тлі маленької кімнати, вона робила більш просте й симпатичне враження.

— Я скоро теж зостанусь без кімнати...— сказала вона згодом.

— Як так? Ви ж казали, що маєте таку гарну?

— Я мушу з неї вибиратись, то була кімната тимчасова,— вона знов опустила очі додолу.

Вдивлялась Наталю в це темне, довге волосся, в ці спущені вії і здогади за здогадами роїлися в її голові.

„Значить, з тим товстим порвала. Може вчорашне підлило масла в огонь. Коли так, то добре, зараз саме слухний час підійти до неї... не може бути, щоб була зіпсута до мозку кісток, це лише те павутиння, що в той чи інший спосіб обплітає всіх закинутих по чужих кутках. Конче треба це павутиння зірвати, рятувати треба...”

— Ну що ж, де ваша обіцянка?— раптово звернулась Ольга до Євгена.— Ви мені обіцяли грати.

Євген здригнувся.

„Грати?— це було його таємною мрією. Грати для неї... ні, скорше з нею; злитися в згуках, разом полетіти. З дитячих років не випускаючи з рук скрипки, він звук вкладати в неї все. Іноді йому бракувало слів, іноді він навіть не міг уявити, як можна було словами переказати те, що могла передати скрипка. Але їй грати? Що саме? Було б так боляче не відповісти її настроєві, було б так страшно не знайти в її душі резонатора своїм звукам.

— Добре, я гратиму,— сказав нарешті і взяв до рук скрипку.

Чому він якраз почав з Чайковського? Він сам не міг би на те відповісти. З-під рук стали плити меланхолійні й пристрасні звуки.

На Ольгу музика впливала, як вино. На її блідих щоках запалав рум'янець, вона часто дихала і не відривала своїх очей від рук Євгена.

— Як ви відчули, що я саме це хочу слухати?— запитала не рухаючись, коли Євген скінчив.

Він не відповів, тільки десь в глибині очей його спалахнули нові вогники...

Вже смеркалося, коли Ольга підвелася йти.

— Можна мені іноді до вас приходити?— спитала Наталю.

— Приходьте, Олю, хоч кожного дня!— сказала Наталя. Взяла Ольгу, притягла її до себе й поцілувала.

І коли їх очі зустрілись близько, - близько, вони зрозуміли одна одну.

— Дякую, Наталю!— глухо проговорила Ольга.

VI

Пізньої осені з'їхалися до одного з таборів¹⁾ „культурники“. Приїхав і Сергій. Ходив по бараках, слухав, придивлявся до цих постатів на нарах і все рішав питання:— живі, чи мертві.

Лежать вони зранку до вечора на гнилій соломі, в холодних бараках, лежать із сірими обличчями і згаслими очима... Все байдуже... немає вороття... Здорові, сильні руки звисли з нар. Ждуть, поки хтось прийде і щось принесе... Зайве встати, зайве умитися... Навіщо йти на працю тим, що вже мають „завтра“? Ні, Ні! закрити очі і лежати, лежати доти, доки щось станеться...

— Та що ж це ви нарешті, товаришу Ган!

На нарах щось муркнуло, перекинулося на другий бік і знову захропіло.

¹⁾ Таких таборів для інтернованих у Польщі було кілька, найголовніші: Каліш, Щипурно, Ланцут, Ченстохов.

— Товаришу, прокиньтесь!— гукнув Сергій і потягнув за ногу, що була взята в якийсь шлепанець.

— Га? Що? По пенцак іти?— сіла розкуйовджена постать на нари.

— Еге, яку бачу, то ви вже за пенцаком і товаришів своїх не признаєте.

Заспані очі зупинилися здивовано на особі, що наважилася стурбувати їх сон.

— Сергію, а щоб тебе так несподівано!..

Поспішно встав, обтрусився.

— Ніколи не сподівався... Таранько, Сердюк вставайте, Сергій приїхав!

Одне по одному сповзали з нар і сходилися постаті у сіро-зелених потертих френчах.

— Ну що, які надії?

— Коли нас нарешті виведуть із цього становища?

— Є якась допомога?

— А як Антанта?

Дивився Сергій на ці сіро-зелені постаті, на ці сильні, широкі плечі і весь час якась іще незформована, але настирлива думка колола мозок...

А на з'їзді культурників— з другого боку:

— Дроти весною зацвітуть!

— З України— звістки цікаві!

— Які?... Хто казав?... Про віщо?

Промовець таємничо:— На весну, все на весну!

— Весною наш нарід підійметься, зарубає стоголову гідру!.. Заворушилися, позлазили з нар, дивилися у очі тим, що „вірили“.

— Невже дроти і справді зацвітуть?

З нелегким серцем поїхав Сергій із табору, не вірив у цвіт дротів, але й не знав, чим іншим оживити цього велетня, що стояв годинами із мискою, дожидаючи своєї порції пенцаку.

VII

Ольга справді почала часто приходити до Наталі. Вони всі втрьох сиділи вечорами в Наталіній кімнаті і або слухали Євгенову гру, або читали щось разом. Іноді до них приєднувався Сергій, тоді в розмову вносились гарячі змагання. Здебільшого сперечалися Євген із Сергієм. Це були люди протилежних полюсів і не було, здавалося, ні одної речі, на якій би вони погодились. Сергій у протилежність „мрійникам-поетам“, яким він лічив Євгена, називав себе з гордістю „мужиком“. Проте їм було важко обходитись одне без одного, і час від часу вони відчували гостру потребу „розрядитися“ в розмові.

Євген дістав працю місильника в пекарні і цим поклав кінець своїй голодовці. Життя трохи покращало. Сварки за стінкою припинилися, бо полковник Лопух перейшов до бараків „ЮРА“¹⁾.

¹⁾ Допомогове американське бюро.

— Мені там краще буде,— уперто відказав на Наталині докори.

— Все ж таки маю що-дня готовий кусень хліба, а це вже — багато.

— Але ж ви той кусень і так мали! — не відставала Наталя.

— „Мав“... І як не можете ви зрозуміти, що мене тут найпідлішим способом експлуатовано? Вони зовсім не рахувалися з тим, що мені — капітанові старої російської армії й полковникові української, зовсім не годиться дрова рубати. Це ж просто знущання, не-людськість!..

Лященко навпаки взявся енергійно за працю. Як тільки не стало того, з ким можна було сваритися, він, посумувавши кілька день, дістав звідкільсь шевське приладдя й зранку до вечора просиджував над якимись старими черевиками.

— Пора забути про всякі ранги... — цідив крізь зуби.

Наталя давно підмітила між Євгеном і Ольгою якісь особливі відносини. Це було помітно в голосі, коли вони говорили між собою, у випадково зупиненому погляді, нарешті в щасливому виразі очей, що раз по раз не могли заховати таємного.

„Хай. Так і треба“, думала Наталя про себе. „Вони обоє такі милі і такі самотні“...

Але ближче звернути на них увагу вона не могла, бо її якраз цілу захопили особисті справи: Миколі стало гірше. Тіло його прийняло колір землі, нервовість набрала найвищого напруження. На побаченнях він поведився з Наталею різко, а іноді просто грубо. Недовірливості його не було кінця. Злобним тоном він дорікав Наталі за те, що не приходила; мала певне з кимсь побачення? Такі підозріння ображали й гнівили Наталю.

Сергій іноді разом з нею ходив до в'язниці з „передачами“. Коли вони лишалися удвох, то або обидва мовчали, або Наталя говорила, а Сергій слухав і тільки час від часу його очі посилали їй усмішку з-під насуплених брів.

Одного разу, коли Наталя вертала з побачення, на якому Микола був особливо різкий, вона не витримала і в неї зірвалася скарга. Тоді Сергій випростався на весь свій сильний зріст і, зупиняючись серед хідника, запитався різко:

— Навіщо Вам, Наталю, потрібно це все? Невже ви не змогли б скинути з себе це ярмо? Подумайте: та ж вас сильну й молоду тримає в полоні напів-мертва істота.

— Сергію! — тихо зупинила Наталя. — Не треба так говорити. Негарно... Доки є сили... мушу...

— Не мусите! А коли силу втратите, хто буде для вас жертвувати всім?

Згодом, трохи опам'ятавшись, спитав:

— Це вас вразило, Наталю?..

Вона стояла мовчазна, закусивши губи, і дивилась на величезний пустир, порослий торішніми будяками і тепер де-не-де покритий плямами снігу.

— Наталю, — прозвучало над нею м'яко й тривожно...

Підняла на Сергія очі — сухо й гостро запиталась:

— Що вам, Сергію?

Сергій вже до самого дому не говорив ні слова.

У Наталі сиділи Ольга з Євгеном. По радісному, якомусь надзвичайному виразу їх облич Наталя зрозуміла, що між ними щось сталося нове.

Побачивши Наталю, Ольга кинулася до неї:

— Дякую, Наталю, шептала над її ухом.

Євген щось нишпорив у нотах, але у всій його худенькій, невеликій постаті, навіть у вухах, що червоніли маковим цвітом, розливалась радість. Нарешті і він не витримав, схопив Наталині руки і почав гаряче їх цілувати.

В той вечір Євген не грав. Всі багато говорили, укладали фантастичні плани. Ольга й Євген нагадували двох дітей, котрі поспішали як найскорше розповісти одне одному про себе. Життя так приваблювало своєю казкою невідомости...

Коли Наталя лишилась сама, вона підійшла до вікна і вся закам'яніла в думках.

Чорне грудневе небо давило своєю темнотою.

„Щастя“ думала вона про Ольгу та про Євгена.

„Чи можна взагалі бути щасливими тут, в цих умовах“.

„Де вона, та Наталя, що мріяла життя перейти з побідною гілкою в руках“?

„Де ті вимріяні думи, що викохувались колись в стінах аудиторій? На тютюновій фабриці, де вона працювала“?

... Де та віра, що розгортала широко обійми світові. Чи серед сотні компромісів і угод заснула?

„Де надії на щастя, що збиралась завоювати для себе“?

„Микола? Цей вічно хворий, дріб'язковий, заздрісний чоловік?.. і яке тепер могло б бути їх життя? Що з ним буде, як вийде з в'язниці“?

Вона почувала, що вже далі не мала сил працювати так, як їй приходилось тепер.

Для того, щоб йому приносити передачі, вона повинна була працювати в дві зміни і вибилась із сил.

— „Невже ви не могли б скинути з себе це ярмо“? — пригадалися слова Сергія.

„Але ж, чи тоді можливе було б щастя“?

„Не знаю... може, якби Микола“...

Вона здригнулась.

„Які гидкі думки“...

— „Наталю“! — знов немов би той знайомий голос.

„І звідки в нього стільки ніжності взялось у голосі, у нього, такого суворого? Чому якраз з нею говорить він так ніжно? Вона ж зовсім не нагадувала якоїсь ніжної дівчини, щоб до неї так говорити. Адже ж вона теж має мозолі на руках, вона теж сильна, як і він“!

— „Так ми обоє сильні“! — випросталась Наталя.

„Що це я“ — зловила себе на думці. „Чому ми обоє? Яке я маю відношення до нього“?

Вона швидко відійшла від вікна і почала готувати Миколі білизну для завтрашньої передачі.

VIII

— От так несподіванка! Ви звідки, з неба впали?

Сотник Кіндратенко стояв коло Сергія з розчепіреними руками. Його маленька, присадкувата постать уся виявляла радісне здивування.

— Я властиво тут уже другий рік, але чому я вас раніш не стрівав? Ви тут недавно?

— О ні, я тут теж більше року.

— Дивно, мені ніхто не говорив...

— Е, та я ні з ким із емігрантів і не те... це б у мене багато часу відібрало, а я зараз, знаєте, дуже, дуже зайнятий.

Говорив швидко, викидаючи слова, мов гарбузове насіння з рота, перемелюючи короткими ногами по асфальтовому хіднику великої вулиці.

— Знаєте, в нашому становищі той, хто не хоче бідувати, мусить дуже, ох як дуже крутитися. І сюди і туди... Але чого ми так, на вулиці? Знаєте, заїдемо кудись на гальбу¹⁾ пива, я поставлю.

— Тут недалеко наша кав'ярня — може туди?

— Е ні, я не дуже то люблю квасні емігрантські фізіономії, я людина праці.

За кілька хвилин сиділи у мало знайомій для Сергія кав'ярні, та пили чорне пиво.

— Так все ж таки, чим же ви зайняті? — питався Сергій, розглядаючи коротеньку постать свого віз-а-ві.

Знав він Кіндратенка ще з війська УНР. Чоловік він, як то кажуть, був товариський, хоч зірок з неба й не хапав.

— Всім і нічим. Розумієте — універсальний. Годинники направляти — вмію; вагон збіжжя продати — прошу; коня замінити — в тій хвили. Направляю роялі, роблю одеколон, торгую кустарними виробами, старими футрами, чим хочете.

— Так, це справді — універсальність.

— А що ж, голодувати, так як ви всі, це не в моїм характері. Ось навіть ви — людина інтелігентна й енергійна, а б'ю парі, що ви не що-дня обідаєте.

Він самозавдоволено оглянув своє нове убрання.

— Всі ці ганчірки й обдерте обув'я справляє завжди неприємне вражіння, а коли приходить за якоюсь роботою людина порядно одягнена і навіть робить вигляд, що сам заробіток їй не так щоб уже дуже й потрібний, — робота зараз же знайдеться. Розумієте? Упевненість тона потрібна і порядний зовнішній вигляд.

— Ну, але перш за все треба якось заробити на оцей „зовнішній вигляд“.

— Еге! — підморгнув весело, розігрітий пивом Кіндратенко, — на те ж способи є, і дурний той, хто з них не користує.

Нахилився через стіл.

— Хороші, цікаві способи, де й такому розуму, як у вас, не тісно було б. Головне ініціативі — повний простір.

¹⁾ Гальба — кухоль.

— Що ж це таке? — напружився Сергій.

— А ви ніби то й не знаєте? Там же ж між вашими вже базикають про мене. Хе-хе-хе: „На темні двері до другого відділу ходить“! Ну і хожу, йолопи! І ви ходіть, коли хочете! Ідіоти!.. А проте, нехай базикають, я ж їм не ворог... Ви може думаете, що я там що проти вас? А-ні-ні! Я б своїх — а-ні-ні!

Він нахилився зовсім близько до Сергієвого обличчя:

— Я проти тих, більшовиків!

Сергієві хотілося встати і відійти від цієї огидної кругленької істоти, що спокійно гралася напів-порожньою гальбою. Одначе щось підсвідоме стримувало його.

А сотник Кіндратенко зовсім розм'як.

— Проти своїх, я а ні-ні! Ну а вже за комуну — вибачай: батька розстріляли, сестра комуністкою зробилася, — я мушу помститися!

— Знаєте, якби той.. якби я знав, що у вас язик не довгий... У мене сьогодні добрий настрій: сотенькою тисяч запахло, он-що!

— Ви ж не більшовик? правда — ні? Кельнер, два шнапса! Так от, слухайте: тутешні комуністи хочуть зірвати порохівницю. Вони вже змовилися коли й що... А ви знаєте, чим це пахне, якщо ми їх викриємо? Фю — ю! Це буде величезний процес... Одного тільки боюсь: як би вони не роздумали. Одначе на цей випадок у мене й там „підогріватель“ сидить, все на терор напірає. Хе-хе-хе! Через три дні має вияснитися.

Він на хвильку замислився, поклавши голову на руки. Його сірі, розмаслені горілкою очі дивилися на Сергія.

— А ви б мені не захотіли допомогти в цій справі?

— Хе-хе-хе! Ну, от і злякалися. А тут же я страшного нічого не хочу від вас... Я знаю, ви — могила, вам можна все говорити, так от, розумієте: мені дуже, дуже мало треба від вас. Слухайте, слухайте та посидьте тихо: у вівторок, на помешканні у того „підогрівателя“ мусить бути їхній „головний“... Вони мають умовитися, в який день буде вибух. Так от мені треба було б, щоб іще хтось був при їхній змові.

— І ви вибрали мене? — з огидою прошипів Сергій.

— А їй-бо ви б із цим чудесно б справилися... І заробіток був би добрий: за один вечір — десять тисяч марок.

Сергій почервонів, стримуючи себе:

— Знаєте, Кіндратенко, я багато бачив сволочей, але таких, як ви — уперше.

— Хе-хе-хе. Розлігся сміхом Кіндратенко. — От душа людина, люблю! Гей, кельнер, вина! От за те я й ціню вас, що ви такий... Ха-ха-ха... Ви не дивіться, що я трохи тее... Я ж знаю, до кого говорю, нам такі, як ви, потрібні. А що до „сволочи“, то чорт його бери, ну і „сволоч“! і нехай! Краковська 2, 5, о шостій вечора, у вівторок, позвониш і скажеш: „Крига“. Добре? Кельнер, яке ви подали вино? Невже ви гадаєте, що старшини армії УНР будуть пити помиї, що виготовує Річ Посполіта? Карту закордонних вин, швидко! А... якщо тее... якщо може вам що треба, — ви кажіть; для земляків у мене завжди і робота, і за роботу знайдеться... Що? Ага!

Карта. Та що там довго: обід з устрицями і бордо... га? Добре так? Пам'ятаєте — французик із Бордо?... Га? Ха - ха - ха! Га?

Він підняв важкі очі на свого сусіда і раптом осоловіло зупинився. Місце, на якому хвилю перед тим сидів Сергій, було порожнє.

ІХ

Мов роздратований лев у клітці, бігав по вулицях Сергій. Високі будинки давили йому груди, що хотіли вирватися на волю з - під розхристаного пальто. Тісно було на великій, залитій світлом улиці, тісно було на мості над темною Вислою, тісно в нескінченних проулках передмістя. Скинувши з себе шапку, біг все далі й далі. Світ від лихтарів пригас. По обидві сторони дороги чорніло два ряди дерев.

— Ух! — гримнув Сергій кулаком.

— Сергію! — в ту ж хвилю почулося над ним. Це ви ведете війну з деревами? Що ж вони вам завинили?

Перед ним стояла з вузолками в руках Наталя.

— Наталю! звідки ви тут?

— Я саме про це вас хотіла запитати. Я, як звичайно, передачі носила.

А й справді, це ж Мокатовське поле. Ну й заблукав же я!

— Ви заблукали? Ну, це до вас мало подібне, — засміялася Наталя.

— Е, знаєте, в життю іноді трапляються такі речі, що між них і чорт заблудився б!

Пішли разом.

— Ви не заходили вже два тижні до нас — допікала Наталя. Там до вас є листи, здається, з табору.

— За листами зайду, — лаконічно відповів Сергій.

Другого вечора він дійсно прийшов до Наталі. Прийшов весь припорошений снігом.

— Мабуть, одлига буде — говорив потираючи руки. Це вам, здається, буде до речі, бо у вас сибірський холод.

— Вже тиждень не палила, — всміхнулася Наталя.

— Гартуєтеся? Ну що ж, це корисно.

— А де ж Євген? — запитався по хвилині.

— Не знаю, третій день його немає вдома, тай Ольги теж не видко.

— Переживають серед зими весну... ну й нехай.

Наталя віддала Сергієві листи.

— Так і є, з табору... а це од сестри з Підволочиска.

— Вона все ще там?

— Як бачите. Хочете прочитати?

— Якщо можна...

Сергій розгорнув листа:

„Дорогий брате!

Сидимо й досі з дружиною на Збручем, та вартуємо кордона. Відчуваю, що не змогла б відійти від нього..., я тут, мов ланцюгами прикована...

Сьогодні ми блукали над річкою, такою вузьенькою. По цім боці ми; по тім боці — все наше.

Ми за межею ниви, де цвітуть барвисті маки. Дивилися на них здалека і чули, як тягнуться від серця до них криваві нитки...

Щоб далі бачити рідні простори, зійшли на гору. Сонце, заходячи, світило косим промінням і кидало далеко наші тіні. І ми ставали так, щоб вони відбилися на другім боці...

І так, хоч тінями блукали по рідних нивах...

Брате, скажи, чи бачиш ти в будучому наш поворот? Чи вічно так? Так, як немає іншого виходу, то краще ж я візьму на плечі дитину, закачаю спідницю, як це роблять прикордонні баби та й піду через Збруч, хоч би й назустріч смерті. Не хочу далі так,— ти чуєш?

Відгукнися!

Віра“.

Одне по одному перечитував він листи, нетерпляче перегортаючи картки. Нарешті він одкинув останнього й задумано стиснувши брови, задивився на вогонь лампи.

— Погано, Наталю... на весну таки буде повстання... Табор загорівся... будуть перекидати військо на Україну.

— Ну, і чому ж це погано?— з ледве прикритою радістю в голосі відізвалася Наталя.

— Хоч би тому погано, що загине кілька тисяч людей.

— Але ж ви самі говорили про активність.

— Зовсім про іншу... Ну і що з того, що вони перекинуть за кордон кілька сот людей голих, босих, майже без зброї. А як іще вони дійсно підіймуть кілька сел,— що буде потім із селянами? Та й навіщо це все?— питаю я вас. Проти кого ми підемо? Проти такого ж селянина, як самі?

— Сергію, я не розумію вас... Так, чи інакше, ми ж мусимо боротися...

— А звідки ви знаєте, що мусимо? Не забувайте, що це вже два роки, як ми одірвалися від ґрунту.

— Так що ж по вашому робити?

— Чекайте. Над цим треба багато, багато думати. Скажу вам правду, у мене в самого немає на це виразної відповіді... Але почувую, що швидко я знайду її.

На другий день Сергій зайшов знову до Наталі. Ледве він встиг скинути пальто, як до кімнати вірвалися Євген і Ольга, обоє веселі, запорошені снігом. Кричучи щось разом, вони кинулися до Наталі.

— Нічого не розумію—казала та.

— Коротко кажучи, ми побралися!..

— Коли? Де?

— Їздили до табору, там же були Євгенові папери...

— Ну так вітаю, Олечко! Ви ж знаєте, що я вам завжди бажала добра.

— Зичу!— почувся ззаду Сергіїв голос.

Він стиснув обом руки.

— Звичайно, воно удвох якось краще, ніж одному— буркнув він і знову насупив брови.

У Євгена й Сергія знайшлися якісь гроші і за півгодини на столі стояв самовар. Звідкільсь з'явилася також і „starka litewska“. Потеплі-

шало, підвищився настрій. Гаряче говорили всі, і ніхто нікого не слухав. Навіть Наталя кинула свою замкненість, в якій перебувала на протязі цілого місяця.

— Кинь, Євгене, я знаю, що ти вмієш воювати із смичком у руках! Кинь свої мілітаристичні змагання. Давай краще будемо співати. Йй-богу, мені так рідко хочеться співати. Євгене, в тебе тенор, здається? Зачинай.

— Зачинай, починайте, Євгене!

Євген на хвилю замислився, а потім тихо, ніби з глибини себе, м'яким тенором зачав:

„Не тумани з моря, не тумани
Місяць сонце заступає“...

Сергій сильно й бадьоро підхопив баритоном.

„Димом з неба кримський степ“...

Пісня з силою розлилася, ударилася об низьку стелю мансарди і заховалася в тому кутку, де дах з'єднувався з підлогою. До тенора й баритона приєдналося низьке контральто Наталі. Співали, цілком віддаючися пісні.

„Чом немає звістки, чом немає
А ні звечора, а ні зранку?“

Пристрастно жалівся комусь тенор. Розгул запоріжців чергувався з тугою по тихому, мирному...

„Не заплаче мати, не заплаче
До схід сонечка, у - ранці“...

— Не можу! — раптом прорізав мансарду крик. — Не можу я більше!

На канапі лежала б'ючися від ридань Ольга.

— Олю, Олюсю! — побіг до неї Євген.

— Ні, ні не підходьте! — ридала Ольга. — Чуєш, не підходь!

Пісня увірвалася, але наче була ще в хаті, наче лишили її там, за столом, разом з недопитими чарками, коло самовару, що так захисно шумував.

Ольга метушилась і стогнала, наче щось у ній порвалось, і вона говорила не своїм, а якимось іншим голосом

— Олю! — взяла Наталя її за руку і міцно стиснула її. — Не треба, чуєте, Олю, — одійдіть трохи. — сказала до Євгена.

— Наталю, мила Наталю!.. Це ви? Я вас так люблю! Дорога моя, я... я не така погана... я не... я не брудна... Наталю, клянусь вам, що я — чиста... душею чиста... Ох, хоч би ви повірили!

— Вірю, сестро, вірю, бідна! — шепотіла, схилившись над нею, Наталя.

Ласкаві слова по-троху заспокоїли.

Істеричні ридання перейшли в сльози, тихі, загоюючі...

— Пізно вже, розійдімося до завтра, — сказала Наталя. — Оля лишиться в мене.

Коли Сергій вийшов у сні, він тихо стиснув Наталіну руку.

— А ця теж „літунка“ — шепнув він. Глядіть, не буде у них діла. Вона — з червоточиною.

— Перейде.

— Будемо бачити. На добраніч — сказав, підіймаючи ковнір „петлюрівської шинелі“.

Х

Виявилося, що будинок ч. 2 був аж на другому кінці вулиці. Просто від неосвітлених дверей ішли темні і високі сходи. Помешкання п'яте знаходилось аж десь на третьому поверсі. Сергій із сірником в руках мусив обдивитися їх усі, поки знайшов нарешті в кутку потрібні двері. Потім він вибрав собі найбільш вигідне місце, звідки його не було помітно, і обперся об стіну.

На ближньому костелі пробило шість

— „Значить, цей Кіндратенко просто з п'яних очей намолов,— подумав Сергій, але вирішив чекати до чверть на сьому.

За кілька хвиль вхідні двері стукнули і по сходах почав хтось підійматися тихою ходою.

„Він“ вирішив про себе Сергій.

На другому поверсі кроки зупинилися. Але видно той, хто йшов, уважно прислухався. Потім він уже зовсім тихо й нечутно вийшов на третій поверх... При слабому світлі, що йшло з вулиці, через вікно коридора, Сергій побачив високого чоловіка, одягненого в чорне пальто. Виходячи на площадку, чоловік у чорному озирнувся, а потім швидко попрямував до помешкання під числом 5.

Він вже почав шукати дзвінка, але в цей момент Сергієва рука схопила його вище ліктя.

— Хто тут? — приглушено скрикнув чоловік у чорному, кидаючись у бік.

Але Сергій міцніше стиснув його руку і промовив, нахилиючись над самим ухом:

— „Крига“.

— До sta diablò'w! Ви мене дійсно налякали. Але все таки хоч убийте, я не знаю хто ви!

— Перш за все зійдемо вниз — взяв Сергій людину в чорному за рукав.

— Але ж я мушу сюди... Слухайте, ви хто такий? Кажіть зараз же!

— Потім, все потім. Тепер лише прошу скорше зійти зо мною вниз. Власне в тому й річ, що вам не треба сюди йти.

— Хто вас прислав із цим?

— Все дізнається зараз...

По вулиці йшли мовчки, мовчки зайшли й до того будинку, де мешкав Сергій. Вже в своїй хаті Сергій розповів про все, починаючи з моменту зустрічі з Кіндратенком, аж до моменту, коли він дізнався про провокаційний план.

Чоловік у чорному пальто слухав уважно, ні разу не перериваючи його. Тільки коли скінчив розповідь, він запитав, дивлячись просто Сергієві в вічі.

— Ви — не комуніст?

— Ні. Чому саме я, не комуніст, попереджую вас, про це ми може колись поговоримо. Звичайно, ви можете й не повірити мені, (про це я також подумав ідучи сюди), але для мене ясно одне, що ви не можете зачинати справу, зарані засуджену на загибель. Маєте ж час, можете перевірити того товариша, до якого збиралися йти на нараду, і який є не більше, як агент Кіндратенко.

Гість встав і міцно стиснув Сергієві руку.

— Правда ваша. Дякую! Я справді не маю підстав вам не довіряти, і ваше попередження справді вчасне... Колись я зайду до вас іще, а тепер піду, бо час дорогий.

Вони стиснули одне одному руки, і чоловік у чорному зник за дверима.

ХІ

Ольга з Євгеном переживали дні великого щастя, що бризкало через край.

Про події того вечора ніхто з них не згадував; жили одне одним нічого не хотіли знати, крім себе.

Довгими зимовими вечорами ходили вони по вулицях, дивилися на ясно освітлені вітрини, перехожувались по мійських садах, де м'який сніг нагадував їм щось від дитинства — чи то Різдво, чи санкування з гір...

В своєму щасливому егоїзмі, вони майже забули про Наталю, що тепер цілими днями працювала на фабриці, щоб заробити грошей. Завдяки „лапувкам“¹⁾ Миколу перевели до шпіталю і він там почав навіть поправлятися. Тільки пізно ввечері, коли Євген з Ольгою приходили додому, вони зустрілися з Наталею, але Наталя, покликаючись на перевтому, говорила мало й швидко йшла спочивати.

Одного вечора Наталя прийшла зовсім пізно до хати. Засвітивши лампу, вона збиралася лягати спати. Але зробивши крок до ліжка, похитнулася, якимось безпомічно розвела руками і, не знаходячи підтримки, гримнулася на підлогу.

На шум прибігла Ольга, що якраз була вдома. З великим зусиллям удалося їй покласти Наталю на ліжко.

Аж тепер помітила Ольга, як Наталя страшенно схудла і скільки скритого терпіння було в її обличчі.

— „І за віщо вона мучиться? — натираючи їй чоло холодною водою, думала Ольга.

„Чому вона мусить жертвувати собою для Миколи, який все одно не видужає?“.

Прийшов Євген і його послали по Сергія. Сергій, як медик, констатував гостру анемію на ґрунті перевтоми та виснаження.

— Спробуйте ще так попрацювати, то й ви підете Миколіним шляхом.

Наталя винувато всміхнулася:

— Але ж ви не будете для мене дуже суворим лікарем? Я мушу завтра встати, мені треба на роботу.

¹⁾ Лапувки — хабарі.

— Спробуйте! — майже грізно сказав Сергій.

Вночі підвищилася температура, і Наталя вже не підносила голову від подушки.

— Нервова гарячка! — буркотів Сергій. — Допрацювалася. Добігалася до тієї в'язниці...

Він майже не відходив від хворої, привів іще якогось лікаря, купував ліки. Аж по двох тижнях Наталя могла встати, але ходила ще заточуючись і про фабрику поки-що нічого було й думати.

Якось вранці, коли Євген пішов на роботу, а Сергія ще не було, до сіней хтось постукав. Ольга, що пішла відчиняти, з кимсь довго говорила в сінях, а потім провела до своєї кімнати. Заговорили шепотом.

За час хвороби у Наталі сильно загострився слух і тепер, як не старалася не звертати уваги на розмову, до неї долітали окремі слова і навіть цілі речення.

— Він мене прислав сказати тобі в останнє... — зашепотів чужий жіночий голос.

— Та як він сміє?! — почувся обурений шепіт Ольги. — Дуже прошу тебе таких доручень не брати. Хіба він не знає, що я — заміжня?

— Він каже, що якби ти захотіла... шепіт понизився до нечутного.

— Яка гидота! Як ви можете повторювати такі мерзоти? — майже голосно проговорила Ольга.

— О-хо-хо! З яких це ви часів стали такою пуританкою? Ну, не будь же дурною... Живеш тут гірше...

— Забирайтесь геть! — нестримуючись крикнула Ольга.

— В такому разі він вимагає, щоб ти звернула йому гроші, що позичала в нього.

— Гроші? Ах, так... Добре... Хай не турбується... Гроші будуть... завтра вишлю поштою... Ви все сказали?

— Все!

Грюкнуло дверми, і хтось швидко застукотів по східцях французькими каблучками.

Кров прилила до Наталиної голови.

„Покликати? Сказати, що чула? Але ж Ольга така горда... І звідкіля вона візьме грошей? І які саме, в якому розмірі вони мали бути?“

— Наталю, зачиніть за мною! Я йду. Євгену скажіть, щоб ішов обідати без мене, — почувся за дверима Ольжин голос.

Той день видався для Наталі безконечним. До Сергія, що швидко прийшов, вона ставилася не уважно, скрипка Євгена за стіною нервувала і дратувала її. Коли нарешті почувлися знайомі кроки на сходах, вона сама кинулася відчиняти.

В дверях стояла Ольга. Як тільки Ольга увійшла в смугу світла, що слалася від розчинених дверей кімнати, Наталя все зрозуміла. На Ольжиних плечах, замість її каракулевого пальто, бовтався якийсь старенький, дешевий плащик.

Це пальто з каракулів було єдиною цінністю, що лишилась у Ольги ще з Києва. Тепер воно врятувало.

На запитання Євгена, що сталося з нею, Ольга відповіла коротко.

— Ніколи, любий, про це не питай мене.

Євген дійсно не питався більше ніколи про те, де була так довго Ольга в той день. Раз вона не відповідала, значить їй було боляче, а значить — не треба...

Однаке це лишило глибокий слід в його душі: в їх відношеннях, мимоволі, пробігла якась тінь.

XII

А сніг уже танув. По вулицях ходили юрби, що хотіли сонця й теплого повітря, і у кожного на лиці був готовий усміх.

Повиходили й емігранти на вулицю. Кожний ніс із собою тугу за іншою весною і якусь неясну надію, і на посірілих устах сміх улиці відбивався рикошетом — лагідною усмішкою.

З мансарди виднівся ген-ген за містом далекий краєвид. На полях ще лежав сніг, але місцями проглядав чернозем, і в сонячні дні над цілим полем гойдалися і плили легенькі хвилі.

— Земля парує... „Юрко овець вигонить“... — так у нас на Полтавщині кажуть — говорила Наталя.

Вони з Ольгою раділи тепер, що живуть так високо і можуть спостерігати всі прояви весни.

— От якби я була вільна, зараз би покинула усе, поїхала на село і стала б у якого-небудь господаря на полі працювати — мріяла Наталя.

— І я б з вами!.. Але ж я нічого не вмю... — почервоніла Ольга.

— Нічого, навчились би, аби була сила та охота...

Одного разу повернувся Євген з роботи в поганому настрою.

— Господар відмовляє нам в помешканню! — сказав він, ні на кого не дивлячись.

— Як так? — запитала Наталя. — Адже ж він не має права викидати людей на вулицю.

— Людей, а не чужинців. Для нас не існує права... Зрештою, він пропонує нам перенестися до сутерен¹⁾ в цьому ж таки будинку.

— Але ж чому, чому?

— Знайшов якихсь більш порядних, ніж ми, мешканців... Вас, Наталю, він лишає тут і дає вам в сусідство якусь родину слюсаря.

Настрій відразу впав. При одній думці про сутерени, в Ольги боляче стиснуло серце. Згадалися слова однієї товаришки-емігрантки: „Сутерени страшні своєю безвихідністю, той, хто до них попадає, не скоро з них вийде... Душа людини нищиться, робиться вохкою, сутеренною“...

— Коли ж ми мусимо переходити на нове помешкання? — беззвучно запиталась Ольга.

— За три-чотири дні. Всякі розмови з господарем зайві; я вже пробував говорити...

За декілька день вони перенесли своє невеличке майно до нового помешкання.

Сутерени зустріли їх сірими, поплямленими від вохкості стінами, занадто високо піднесеними вгору вікнами і якимсь дивним резонансом, що буває тільки в сутеренах, касарнях та гробівницях.

Ольжині спроби — трохи прибрати куток — не мали успіху: пуста стояла такою, як і була, особливо в тім кутку, де стояла піч.

¹⁾ Сутерени — підвал.

З моменту переселення до сутерен, Ольга якось перемінилась. Вона наче замкнулася в собі; годинами простоювала коло вікна, нижча лутка якого приходилась їй якраз по підборіддя,—дивилась на ноги прохожих, зупиняла свій погляд на випадкових предметах. Євгенові ні на що не скаржилася, але Євген все відчував і стурбовано слідкував за нею. У вільні години він управлявся зі скрипкою, ходячи з кутка в кутки і роблячи трудні пасажі.

Часто, коли Євгена не було вдома, Ольга йшла до Наталі на гору.

— Трохи відпочину від нашого повітря!

Останніми часами вона почала вперто говорити, що хоче знайти для себе якусь працю.

— Почуваю, що далі так не можу сидіти, треба щось робити, інакше збожеволіти можна.

Вони разом з Ольгою ходили до „Бюра праці“, але поки що ніякої роботи не було. Щоб так чи інакше чимсь зайнятися, Ольга взяла на себе тимчасову роботу в „Комітеті емігрантів“ і ходила туди в свої чергові дні. Але ця праця її не могла задовольнити. Як багато вона бачила спільного в діяльності „комітету“ з „Тарнівським Урядом“! Забавки, забавки... пластирі на рани, замість лікування... А роботи, такої, якої вона шукала, так і не було: чи ж могла вона вважати за роботу роздачу „пайків“, що були краплиною в морі емігрантської нужди?

XIII

Якось пізно ввечері, коли Сергій уже роздягся, щоб трохи почитати в ліжку, до дверей його увійшов якийсь високий чоловік. При світлі лампи Сергій не відразу в ньому пізнав людину, яку місяців кілька перед цим він відрятував від Кіндратенкових пазурів. Він був у обідраному піджаку, під рукою тримав клунок і був подібний до заробітчанина, які тисячами прибувають з окружних сіл до столиці.

— Тихо!— підняв він палець до губ.— Майте на увазі, що я селянин із Зоспитова, й ви мене знаєте з того часу, як перебували у нас на дачі...

Сергій пропонував йому роздягтися.

— Ви певно хочете ночувати в мене?

— Так... І взагалі мені якийсь недовгий час треба буде десь перебути, так я подумав, що коли б ви не...

— Звичайно, не може бути й мови... Я гадаю, що ви у мене будете в повній безпеці.

— Дякую!— проговорив роздягаючись гість.

Станіслав—так звали його—розповів Сергієві, що за цей час дійсно удалося розкрити провокацію Кондратенка та його співробітника, який з'являвся давніше начеб то активним членом партії. Але, як тільки для провокаторів стало ясно, що вони вже розшифровані, зараз же почалися провали організацій. Столичної поки що не зачіпали, видаючи більше провінціальні, але ясно, що й тутешня організація була на черзі, і в цілях конспірації члени її мусили поперемінювати свої мешкання. З того вечора, коли Сергій так вчасно попередив його, за Станіславом почалася сліжка і він міняв оце вже шосте помешкання.

Прожив Станіслав у Сергія коло двох тижнів, і за цей час між ними зав'язалися короткі, дружні відношення.

З розмов із Станіславом Сергій дізнався, що хоч сам він і поляк, але перебував останніми роками на Україні і до Польщі приїхав всього пів року перед цим.

Не торкаючись мети Станіславового приїзду, а ні теперішньої його роботи, Сергій жадібно розпитував його про Україну. Кожне слово про життя сучасної України, про його нові форми, про побут ловив він, мов повітря.

Довгі ночі просиджували вони розмовляючи. Станіслав розвивав свої погляди на будучину Радянської України, на майбутню її роль у зносинах з Європою, а Сергій слухав, і дивно йому було чути, як говорять про його країну, наче про щось, що стоїть окремо від нього. І образливо було трохи, і гордість брала якась: Україна ж це!

„Ми за межею ниви, де квітнуть маки... хоч тінями блукаємо по рідних нивах...“ так писала сестра — Віра.

І раптом:

— Товаришу Сергію! А ви б не хотіли вернутися туди, до нас? Я би вам це міг зробити.

Чув, як дрібні-дрібні хвильки побігли від чола аж до шиї. Сказано вголос було те, про що ніколи Сергій не наважувався досі сказати сам собі. Воно було, було десь в ньому, воно боролось із ним і все ж таки жило. Лежав мовчки на тапчані, слухаючи стук власної крові.

— Коли не хочете,— звичайно діло ваше, а то я міг би це улаштувати вам...

Сергій, як і раніш, лежав без слова. Тисячі почувань накрили його пеленою, сповили, підхопили і не було сил відповісти... тільки тільки схопив товариша Станіслава за руку і так її міцно стиснув, що у того лишилися білі сліди від пальців.

XIV

Польське літо якось надходить одразу; немає тонкого переходу від ніжної весни до пекучого літа. Якось одразу розцвів і відцвів бузок, якось, не давши звикнути до тепла, прийшли гарячі дні. І було гарно, і було жалко того моменту, що не зупинився і що пройшов непомітно.

Іноді, коли останні промені дня боролися із присмерком сутерен, Євген кидав вправи на скрипці і грав п'єси. Дивно чудними здавались ці згуки серед мертвих, сірих стін.

Ольга з першими ж згуками вся напружувалася. Її бліде лице яскраво випливало в сутінках сутерен, а очі глибоко дивилися з під високого чола: раз-у-раз у них спалахували якісь дивні вогники.

— Грай!..

Це було її свято. Євген грав улюблені речі, у них давно були вибрані їх п'єси. Згуки повільно зливалися із сутінками, зм'ягчуючи їх. Хтось ніжний стукався до серця, хтось ласкавими руками пестив струни, танув у передвечірній млі...

— Любий, грай!..

Згуки плили, запліталися в новий вінок, смичок робився слухняним в руках володаря... Він імпровізував...

... Десь залунав грім, блискавка розкрояла небо, задрижала земля, стіни захиталися і поплили в безмежність... десь близько гомоніло море, билосся об береги, рвало скелі, бризкало піною. І над усім панував могутній голос, чи то з над скель, чи то з моря — вабив, кликав, п'янив... І не знати було, куди йти за ним, чи кидатися в безодню моря, чи йти шукати стежок до верхів... Буря затихла, голосу не стало чути... Над морем вставав пурпуровий ранок... Сонце родилось там, де з'єднався небосхил з прозорим морем...

Після гри Євгена Ольга робилася особливо нервовою: вона то забігала до Наталі на гору, то йшла до Сергія, сиділа там недовго, знову бігла до себе і просила Євгена, щоб перейшовся з нею куди-небудь. Євген мовчки одягався і йшов за нею. Мов у гарячці спішила вона із вулиці в вулицю, наче її гнала яка сила, наче сама вона хотіла зловити щось, що втікало від неї. Вже пізно ввечері верталися вони додому, і Ольга, мов скошений колос, падала на ліжку.

В один із таких вечорів прийшов Сергій. Побачивши Ольгу на ліжку, запитав:

— Знову грав?

І не чекаючи відповіді, сів верхи на стільця, схиливши підборіддя на спинку. Євген щось записував коло стола. Свічка нагоріла і розпустила навколо чад. Голі стіни сутерен зробились непривітні; а мовчазна жінка лежала без руху на збитому з дощок ліжку, додаючи всьому вираз болючого відчаю.

— Слухай, Євгене, так далі не можна...

— Як?

— Оттак... — показав на стіни. — Так, як ви, так, як ми, як всі наші... Треба ж знайти якийсь вихід!

— Я знайшов.

— Який?

— Скрипка.

— Брехня! Чуєш, Євгене, це все брехня! Це ми всі собі брешемо: я брешу, організуючи вечірню школу для емігрантів, Федоренко бреше, що йому потрібні справи „комітета емігрантів“, ти брешеш, що віддаєшся скрипці... Розумієш: брехати ми можемо, скільки хочемо, але стіни, оці стіни сутеренні та мансардні лишаються всюди з нами, за яку б ми брехню не заховалися...

— Я не бачу стін, я не хочу бачити їх. Коли я граю, мене тут немає: я в іншому світі, цього світу в мене ніхто ніколи не відбере!.. Я перемагаю стіни!

— І вона? — з іронією показав на Ольгу.

— І вона! — майже крикнув Євген.

— А чому ж вона тепер лежить?.. Я б усі ці ваші вигадки та забави... Він зробив рух до скрипки.

— Не смій! — мов шалений кинувся до нього Євген. — Уб'ю! Чуєш!?!..

Сергій легко випростався і взяв його своїми сильними руками вище ліктя. Спокійно усміхаючись, сказав:

— Заспокойся! — скрипка ж ціла.

Євген усе ще не міг прийти до себе, з недовір'ям поглядав на Сергія, сидів із скрипкою в руках, притискуючи до грудей, мов дитину.

— Ні, серйозно, Євгене... Та покинь ти свою скрипку! Давай говорити серйозно... Далі ж так не можна. Ми гинемо. Ти, я, вона, всі інші...

Він по своїй звичці потер рукою чоло і перейшовся по кімнаті.

— І нехай би мансарди, нехай би півживотіння. Не це головне: головне те, що ніхто з нас не знає, як це все довго протягнеться. В'язень, засуджений на кілька років, може все таки мати надію, плани, ми ж можемо тільки вгадувати та надіятися на всякі випадковості.

— Ти думаєш, чому Лопух не замітає хати? Чому еміграція ходить обідраною, чому їх годі чим-небудь зацікавити, годі витягти з кутків, годі розворушити мозок? Зовсім не тому, щоб не могли вони на собі латки нашити, або щоб вже так отупіли. Ні!— вони, — оттой самий Лопух, оті обдерті емігранти цілою своєю істотою відчують, що це сучасне— несправжнє, що справжнє їх чекає там, а от як дійти до того справжнього, додуматись не можуть: все ждуть, що десь „розверзнуться небеса“ і звідтіль посиплеться манна небесна.

— Похід, похід на Україну! Оце іще тепер слово, що не сходить з уст емігранта. Зачіпка знайшлась: коштом таборівців собі пластиря тимчасово наліпити. А чи ви знаєте, що цей пластир коштуватиме? А чи знаєте, хто фактично улаштовує цей „похід“? — Польща. А коли жертвою цього впадуть кілька тисяч недобитків, — що Польщі до цього? Так... А наші радіють: „похід“! „засіємо озимину“. Ох, гірка та озимина буде!

Сергій замовк і широкими кроками міряв кімнату. Євген давно кинув скрипку і дивився на Сергія переляканими очима. Ольга, поклавши голову на руки, дивилася перед собою.

— Грунту немає! Оце головне. Всяка наша праця тут, на вигнанню, не має певної лінії, а значить і мети. Всякі наші, хоч би й добрі початки не мають певних підвалин, бо й де ж їх взяти, коли немає ґрунту.

А час іде, йдуть сили, йде молодість. А там, на ґрунті — життя! Справжнє, з м'язами, з кров'ю, незнане нам, чуже... Чому чуже? Чому мені іноді здаються незрозумілими листи мого молодшого брата? Хто з нас виріс? Хто застиг? Як би не було, а там — життя змагає, там будують те, чого не будували ми, — от мій, — твій брат. А ми що ж? Значить, поставимо хреста? Значить будемо грати на скрипці?

Затих на хвилину, перейшовся по кімнаті.

— Ну, от твоя скрипка. Гарно ти граєш, це правда, але навіщо вона мені, ота музика, коли вона так не гармонує з життям? Щоб потім, коли музика скінчиться, вернутись знов до цього скініння, до сутерен? Ні, ні, наше життя неймовірно далеке від музики. Вона гарна, конечно там, а тут вона лише творить дисонанс з життям.

— Ну, так що ж по твоєму робити? Розбити скрипку й зовсім втопитися в багні? — озвався Євген.

— Ні! Вилізти з болота. А про те, щоб не було цяцьок, що примирюють з таким життям — розбий! Треба раніш примирити музику з життям, а потім грати, зробити так, щоб ми не почували фальші, оттої перегородки, що стоїть між нашим ніжним і буденним.

— Де ж вихід, Сергію?..

Тепер уже Євген бігав із кутка в куток, нервово стискаючи голову руками.

— Де вихід? Де?..

Сергій підійшов і стиснув Євгенові руки:

— Мені здається, що я знайшов: земля наша! — промовив, дивлячись блискучими очима в сині очі Євгена.

— Землі нам треба, землі такої, щоб пахла, щоб набрати її повні пригорщі і дивитися на неї: чорну, плідючу, рідну...

— Пам'ятаю, в дитинстві бабуся мені оповідала про матір-сиру землю, про її серце, сховане глибоко. Пам'ятаю:— як всі заснуть, вибігав я босий на двір, припадав до землі і слухав... і тоді мені здавалося, що десь із глибини недосяжної, я чув биття великого серця.

Пізніше, коли я став більший, ми часто ходили з батьком на леваду. Стою, було, й питаю в батька:

— Тату, земля глибока?

— Глибока, сину.

— А як викопати глибоку яму, там теж земля?

— Розумієш? От що тягне, от що вабить: безконечність, невичерпаність, тайни сокровенні... От чому і нарід наш такий приваблюючий: землею пахне від нього, тайною...

— Якже вернутись туди, як?— з боєм простогнав Євген.

— Я вирішив їхати!

— Як?

— А от так просто! Мені обіцяли це улаштувати. Але коли б не улаштували, я й так поїду...

— До них? Але ж ми від них пішли!

— Тоді було інакше, тоді й ми, і вони були інші. А що, коли ми тоді помилялись, коли вибрали невірний шлях? Думаєш, я зупинюсь над тим, щоб вибрати певніший, коли це до тієї ж мети, до моєї землі?.. А зрештою там видно буде. Ми відійшли від села, не знаємо, яке воно тепер... Так, чи інакше я шукатиму виходу... Хочеш зо мною?

— Я поїду! — почувся ззаду них голос.

Ольга стояла з блискучими очима і палаючими щоками.

— Я їду з вами, Сергію, — візьмете?

— Ідьмо! — здивувався Сергій.

— Я все робитиму, що там буде потрібно, все... Не можу я більше так... задихаюсь, мучусь... Дайте мені роботу, щоб мене всю захопила, дайте мені боротися, дайте жити, дайте любити оту нашу землю, я теж чую, що хитаюсь без ґрунту! Я готова віддати своє життя, всю себе... Ну, а як не це, то я вже не знаю... я можу не втриматись в повітрі і... стрімголов...

Спазма схопила їй горло. Обхопивши голову руками, Ольга кинулась із хати...

XV

Після багатьох зусиль та біганини, Миколу нарешті звільнено з в'язниці.

Тепер Наталі приходилося знов напружувати всі свої сили: знову прийшлося їй ходити на фабрику у дві зміни, а дома якось давати собі раду з хорим. Змучена вдень, Наталя не мала спокою і вночі: рівно о першій годині ночі починався у Миколи кашель, ні, мало

сказати — кашель: це був рев. Наталя лежала і слухала, не закриваючи очей... і так до п'ятої ранку, коли Микола, затихши нарешті, засипав, а вона підіймалася, одягалась нашвидку й бігла на фабрику.

Як не важко було їй на роботі, одначе бігла туди завжди з охотою: там вона почувала себе вільнішою, ніж дома, там вона, працюючи, могла вільно віддаватися своїм думкам, яким не мала змоги віддатися вдома. Тут, за машиною, лишалася вона одна, зі своїми їй одній відомими думками.

Між усіма думками — одна найбільш пекуча, що не залишала тепер її ніколи. Це — її відносини з Миколою. Перед нею тепер вставало в усій гостроті питання про їхнє інтимне життя. Сталося це тоді, коли вперше зауважила вона зелені вогники в очах чоловіка. Не вірила собі, пробувала тактово відсунути те, що невідступно насувалося на неї і... нарешті це сталося. Тоді зрозуміла свою безсилість перед цими зеленими вогниками, від яких не сховаєшся, яких не погасиш, які будуть хоробливо горіти й шукати скрізь її, у всіх її закутках. І тоді охопив холодними пазурями жах:

„Як, значить, не досить жертв? Значить, мало того, що вона відмовилася від всього, що могла б мати „для себе“? Значить вона, крім своєї праці, здоров'я, часу, ще повинна віддавати йому всю себе? Йому, хорому, сухітникові, що кидався до неї з нетерплячкою голодного, і що, помимо своєї ненормальної пристрасти здавався Наталі трупом, коли тільки доторкався до неї своїми холодно-пітними руками!..

Після нападів пристрасти, Миколі робилося гірше, ним трусила лихоманка, а Наталя, криючи свою огиду, мусіла ходити за ним, усміхатися до нього й запевняти, що була щаслива. Іноді хотілося крикнути від образи, від насильства крикнути так, щоб мансарда задрижала, але глянувши на ліжку, де лежала схудла із сірим лицем істота, стримувала себе.

А Сергій? Вона тепер старалась уникати його. Коли й як прийшло це чуття — не знала, але дивлючись тепер йому в очі, вона почувала гострий сором. Даремне упевняла себе, що вони чужі одне одному, що не має і ніколи не мала жадних обов'язків до цієї людини — кожного разу вона почувала якийсь страх перед цим прониклим м'ягким поглядом з-під суворо стиснених брів. Іноді їй хотілось крикнути, схопити цю велику, широку руку і благати в нього прощення за її холодність з ним, за те, що віддає себе на поталу, тоді, коли вся, по найвищому праву, мусіла б належати йому і тільки йому. І чим більше вона почувала, що Сергій був єдиною, близькою їй людиною, єдиним, хто б міг вивести її із замкненого кола, в якому опинилась, тим більше його уникала і тим скритнішою була з ним.

Одного разу, коли Микола вийшов з хати, Сергій звернувся з категоричною вимогою до Наталі — взяти від нього в позичку гроші:

— Ви так далі працювати не можете, ви знову зляжете — просив він.

— Ну, що ж, так і буде.

— Але ж кому з того яка користь?

— Мені. Я не хочу нікому нічим бути обов'язаною — різко сказала Наталя. Працюю я, перериваюсь, — це правда, але я хочу мати хоч те задоволення, що виходжу сама з усіх труднощів, та що я ні перед ким не лишусь неоплатним довжником.

Сергій довго шукав своєї шапки, потім підійшов до Наталі й міцно стиснув їй руку:

— Простіть, Наталю, ніколи більше не буду втручатися в ваші справи... До побачення.

А Наталя дивилася вслід йому і мусіла до болю стискати свої руки, щоб не зупинити його, щоб не розповісти свого болю, не розплакатись, як малій дитині...

XVI

Не дивлячись на пізню годину, в сутеренах не спали. Ольга сиділа півроздягнена на ліжку; розплетена коса закривала до половини її пишний стан.

— Не можу я так далі, розумієш, не можу. Я довго стримувалася, довго мовчала, але тепер вже просто кажу: не можу! Я задихаюсь, я почуваю, що за цими стінами сама смерть іде до мене. Я довго, може занадто довго терпіла ці сутерени, цей чад, це ліжко, ці комітети з видачею допомоги по фунту гречаної муки, терпіла це безглузде існування без мети, без радості життєвої... Але більше я вже не можу. Чуєш?.. Не можу...

Говорила низьким грудним голосом, а очі горіли дивним фосфоричним світлом.

Євген ходив з кутка в куток і нервово розчісував руками своє волосся.

— Олю, що ж ти властиво хочеш? Що я можу зробити такого, щоб ти заспокоїлась?

Він зупинився проти неї — весь такий м'який і ніжний.

— Чого я хочу? Мати працю, живу, плідотворну, щоб я бодай знала — за що сижучу в цій ямі!

— Ти ж стільки разів бралася за громадську працю і кидала її...

— Ах, ти не розумієш... Я зовсім не про таку працю кажу. Видавати по фунту рису на місяць, або секретарювати на десятках нікому непотрібних засідань в „Емігрантському Комітеті“, — хіба ж це праця?.. Я хочу роботи, котра могла б мене захопити, розумієш? — великої роботи хочу, великих вражіннь, щоб всю себе в жертву принести!.. Скажи, можеш ти або хто-небудь з твоїх дати мені таку працю?..

Її груди хвилювались, очі зробились ще більші. Дивлячись на неї, таку прекрасну, Євген забув про все і стояв зачарований, не зводячи з неї очей.

— Євгене, можеш? Відповідай!

— Тепер ніхто з нас не може — насилу міг промовити. — Треба зачекати, може пізніше для нас з'являться якісь нові перспективи, а тоді...

— А-а! Досить я вже ждала, досить вірила в якісь незбутні мрії, досить з мене! На один момент тільки переді мною спалахнув якийсь світ — це тоді, коли Сергій казав про землю. Але Сергій замкнувся в собі, Сергій мовчить, не хоче нічого сказати мені, „аристократці в рукавичках“. Ну, і не треба! В такому разі я буду сама робити так, як уважаю потрібним.

— Олю, що ти хочеш зробити?

— Не жебракувати! Досить вже ходити по комітетах, досить випрошувати від всіх до себе товариського відношення. Я ще занадто горда для цього! Я ще зможу знайти таких, що будуть і шанувати і приклонюватись переді мною. Розумієш? Я собі постановила — не бути більше жебрачкою!..

— Олю, ти мусиш мені сказати, що ти задумала. Які засоби ти... Олю!.. я говорю дурниці, але я так боюсь...

— Ах, чи не все одно, „які засоби“!.. Ви всі так боїтесь „нечесних засобів“! — говорила з ненавистю. Ти думаєш, що я не звернула уваги, або забула, як на мене дивились всі ваші, за винятком Наталі, коли „виводили мене на чесний шлях“? Ех ви!.. А от, коли хочете знати, то я ще ніколи в житті не зробила ні одного нечесного вчинку!..

— Олю!..

Вона говорила вже не стримуючись. Наче вогонь, що довго ховався під землею, раптом вибух і хотів все спалити навкруги.

— Кому, ну кому б я зробила зло тим, якби тоді пішла по „стежці непевній“? Може б собі, але то вже моя справа. А ви всі, що готові були вбити мене своєю „чесністю“, чи можете ви поручитись, що всі ваші поступовання були чесні? Та ж ви тут раді були б одне одного, як оріх розгризти. Ви, що носитеся з великими планами й сидите на ласці комітетів всяких, а то й на ласці „панів ситуації“... Ех, як я вас всіх ненавижу!..

Вона тільки тепер обернулася до Євгена. Він сидів в кутку і, заломивши руки за голову, безнадійно, тихо плакав...

— Євгене!

Підбігла, як була, боса, півроздягнена і горячково почала цілувати його руки й голову.

— Коли ж, любий, так безпросвітно, так неймовірно тяжко!

І він довірливо підніс свої сині очі і, мов дитина чекав від неї, щоб сказала, що то вона „з горячки“ говорила, що нікуди не піде, що ждатиме разом з ним „нових змін“...

ГАЛИНА ОРЛІВНА

ЕМІГРАНТИ ✓

(Кінець)

XVII

Сергій міряв широкими кроками свою кімнату.

— „Треба рішучо, рішучо все одразу ж розірвати й кінець“.

Нервово м'яв табору коперту в руці. Вже кілька день, як одержав цього листа від своїх товаришів. Кілька разів пробував писати відповідь, — і не міг.

— „Дурниці! Сантументи! Треба нарешті закінчити з цим“.

Сів за свого столика і схилився над листом, щоби ще раз прочитавши, дати якраз таку відповідь, яку складав протягом цих кількох днів.

„Дорогий друже!

„Не можемо надивуватися твоїй мовчанці. Ще два тижні тому послали ми до тебе листа через вірні руки, де пишемо детально про відому тобі справу. Загальні збори старшин постановили викликати тебе до табору, про що ми тобі й пишемо. Твій негайний приїзд конечний, твоє слово тут матиме велике значіння — що ж значить твоя мовчанка? Разом із цим листом надсилаємо гроші на білет, щоб мав змогу зараз же виїхати до К. Не гайся!“

Чекаємо. Твій Левко і інші“.

Каліш.

Справа була ясна: мова йшла про похід, про який все частіше, й частіше говорили по таборах.

Сергій знову забігав по хаті.

Якби він міг отак просто й спокійно-логічно в кількох словах відповісти своїм товаришам. Чи зрозуміють? Чи схотять зрозуміти?

Перед ним встало обличчя рудовусого Левка. Це людина, що уперто і просто ортодоксально вірила в раз намічений шлях, і завжди нещадно вимагала того ж від других. Він не міг виносити, коли хто другий уявляв добро своєї нації в чому іншому, ніж це уявляв він і його найближчі товариші, він з піною коло рота готовий був таврувати тавром „зрадника“ кожного, що робив найменший ухил від дороги, на яку той раз став... І от, як такому Левкові написати про те, що життя пішло вперед, що воно викувало нові істини, що у нього

виникли нові поняття правди, не подібні до тих, які викохали по таборах кільчасті дроти?

Замислився так, що не зауважив стуку в двері. Чиясь важка рука поклатася йому на плече. Підняв голову і... перо випало йому з рук; перед ним стояв рудовусий Левко.

Міцно по-дружньому обнялися.

— Як же ти так несподівано?

— Як бачиш... Еге, я бачу, що ти аж тепер зібрався відповідати на листа. Пізно, брат, тепер треба збирати речі та їхати.

Сергій наче не почув останніх слів.

— Надовго до Варшави?

— Але ж ні! Я не маю ніяких інших справ, як тільки до тебе.

Сергій на хвилю вийшов і повернувся з пакунками, засвітив лампу і почав готувати на примусі чай. Левко сидів на Сергієвому топчані і звідтіля уважно стежив за кожним його рухом. Здавалося, що йому не подобалась мовчанка, з якою Сергій возився коло чайника. Коли нарешті вони обоє сіли за стіл, Левко зараз же почав.

— Сергію, я до тебе може в більш поважній справі, ніж ти думаєш... Хочемо мати від тебе твоє рішуче слово... Справа про похід. Чи ти знаєш, що про нас уже заговорили за кордоном? Нам дехто уже обіцяє допомогу. Якби акція розвинулася ширше, то ти розумієш, чим би це могло пахнути?

— Парою рушниць із Польського арсеналу — процідив Сергій, мішаючи ложечкою чай.

— Хе-хе! Ні, дорогий мій, кинь ти свої сантименти, не Польщею тут пахне! Загальним визвольним походом Європи — ось що!

Він підняв з лоба жмут рудого волосся, розчесав пальцями голову і трохи почекав, чи не заговорить Сергій. Але Сергій мовчав. Тоді Левко продовжував.

— Так от слухай, ми одержали цими днями листа з Відня, де нам пишуть, що в швидкому часі відбудеться з'їзд послів У. Н. Р. На цьому з'їзді мусить бути зачеплена справа про похід і треба комусь від таборян поїхати до Відня, щоб там підчас з'їзду поставити питання про похід на більш твердий ґрунт.

— Сергію, ти ж зібрався їхати до табору?

Сергій підвів голову і дивлячися кудись поза Левка, відповів тихо, але твердо:

— Ні.

Левко насторожився:

— Ну, а тепер, після всього, що я тобі зараз розповів, ти поїдеш зі мною до Відня?

І знову тихо, але твердо:

— Ні.

Левко відсунув шклянку від себе:

— Слухай, Сергію, говори зараз же в чому річ. Я дещо чув про тебе, і те що чув мене дуже схвилювало, це не може бути... Я навмисне приїхав до тебе, щоби почути від самого тебе...

— Я ж давно писав, та й висловлювався проти походу...

— Так, але всі ми розуміли це просто, як непогодження з тактикою. Ти був завжди активістом, і раз загальна постанова є йти,

то як же можеш ти не йти? Оця твоя поведінка останніх часів почала дуже мені не подобатися. Ти став із чимсь таїтися, щось ховати від нас. Тобі довіряють, наші старшини, вибрали тебе до повстанчого штабу, всі тобі вірять, але в мені, вибач, ти цю віру сколихнув!

Сергій встав, пройшовся по кімнаті і зупинився просто перед Левком.

— Слухай, я хотів тобі, і взагалі всім вам написати. Довго, надто довго я думав над цим, і вирішив, що ніякі — ні цей похід, ні другий непотрібні.

— Ти хочеш сказати, що вони не виправдають себе?

— Ні, я іменно кажу: непотрібні. Коли б навіть допустити, що цей похід був би вдалим, і слідом за ним уся еміграція на „білих конях“ переїхали б кордон, і тоді би я сказав: непотрібне це все.

Левко зірвався з місця. Блідий, як і Сергій, він стояв проти свого товариша, стискаючи міцно спинку стільця.

— Кажи, кажи далі! Що ж потрібно? — вп'явся він у Сергієві очі.

Голос у Сергія звучав глухо, говорив, наче видавлюючи з себе слова, але те, що говорив, зафіксував.

— Скажу. Це у мене обмірковано ночами безсонними. Це мені муки коштувало... боротьби...

— Кажи! — захлинався Левко.

— Ми повинні всі туди повернутися, але не на „білих конях“!

— Як? Що ти сказав? Як ти сказав, мерзотнику?!

Руді вуса схилились над Сергієм, міцні пальці стиснули його за горло. Рвучким, сильним рухом Сергій вирвався і став на другому кінці кімнати. Левко похитнувся і з розмаху сів, скорше упав на топчан. Схопивши голову обома руками, сидів він не рухаючись, поки Сергій говорив з другого кінця кімнати.

— Знаю, знаю все... Знаю віру... у нарід, знаю вашу, ні нашу тугу, знаю і тому кажу: прийшов час перевірити вартість ідеї, якій служите й для якої готові на все навіть на злочин... Від цього злочину хочу застерегти, хочу, щоб не сталося фатальної помилки, хочу не даги вирости новим могилам, які, мов зараз бачу на подільських полях, засипаних снігом, хочу, щоби ми всі, як один повернулись до свого ґрунту і спокійно взялися за роботу. Ти запитаєш: як саме? Скажу. Знаю з певних джерел, що швидко має бути оголошена широка амністія. Знаю, що в швидкому часі до табору буде послано людей, які будуть інформувати про майбутню амністію. Якщо похід все таки відбудеться, звичайно питання про амністію відсунеться значно надалі... Левко поволі встав. В очах загорілося два зелених вогники, голова, витягнена вперед, злегка дріжала. Побілілі губи кривилися під рудими вусами. Поспішними рухами натягав свою шинелю.

— Левко!

У дверях обернувся, мов щось огидне з роту виплюнув, прошипів:

— Скільки взяв від більшовиків за контр-походову агітацію?..

XVIII

З якогось часу до Ольги почала знов приходити її колишня товаришка по службі в „міністерстві закордонних справ“ — білява Зіна, що так колись не сподобалася Наталі в каварні, і голос якої, здається

вона пізнала тоді, за стіною, коли Ольга пішла продавати своє пальто.

Білява Зіна улаштувалася тепер в одному з наймодніших кабаре, як піяністка і почувала себе, очевидно, дуже добре. Урядовець - інтендант відійшов набік і його місце зайняв директор кабаре.

Ольга якось надиво швидко поновила з нею товаришування. Зник той холодок і та віддаленість, в якій тримала вона Зіну навіть у „тарнівські часи“. Ольга, наче навмисне знижувалася до Зініних інтересів і з якоюсь захопленою цікавістю слухала й сама розпитувала про Зінене життя. Часто вона відпроваджувала Зіну, довго ходила десь з нею і поверталася пізно додому. Але Євген ніколи не турбував її своїми запитаннями: він був радий, що вона трохи заспокоїлась.

Одного разу Ольга, відпроваджуючи товаришку, зайшла разом із нею до кабаре.

Яскраве світло одразу засліпило очі — занадто довго вони були в півморюку сутерен. Гомін сотень голосів, запах тонких перфум, удекольтовані сукні в один і той же час і дратували і підносили нерви. Все здавалося давно знайомим і в той же час новим. Вона лише одну хвилину посиділа коло Зіни і одразу ж пішла. Але, як тільки вийшла, так відчула, що її знов потягло вернутися туди, де так яскраво світилися вогні, де було так безжурно - гамірно.

З того часу почала ледве не що-дня відвідувати Зіну в кабаре.

— Вчора мене питався наш директор — хто ти така, — говорила одного разу Зіна — знаєш, що я йому сказала?

— Що?

— Я сказала, що ти співачка циганських романсів. Ха-ха-ха!

— Навіщо це? — звела брови Ольга.

— Але ж це не була цілковита брехня! — сміялася Зіна. Ти так чудесно співаєш... Пам'ятаєш тоді, на вечері в „Бристолі“? „Ночи безумные“... Ех, гарні часи це були! Слухай: а що якби директор тебе заангажував? Ні, ні, не думай, не до нашого кабаре, я зовсім не хочу, щоб ти відбила в мене директора, — в тебе є досить шансів на те. Але він міг би тебе заангажувати до одного з інших своїх кабаре, а в нього їх цілих три. У них у великій моді тепер руські циганські романси. Ну... так як же?

Ольга, стиснувши брови, перейшлася очима по лисих головах, що сиділи за столиками і обернулася до Зіни ворожою. В голосі знову звучав той метал, що був давніше знайомий Зіні.

— Навіть мови про це не може бути.

Йшла додому роздратована. Перед її очима стояла Зіна такою, якою вона була в дійсності: цинічна, вульгарна. І одначе в цій дешево-продажній істоті Ольга відчувала страшну, пильну потребу. Ольга не була метеликом, що летів несвідомо на вогонь. Життя, яким жила Зіна, було їй знайоме, воно вже не вабило її своєю таємницею, в свій час вона з презирством одвернулася від його, але тепер її хора істота відчувала, що може близький той час, коли ця „непевної репутації“ жінка може стати їй у великій пригоді. Тому ненавиділа, і трималася її.

А Євген... чи знав він? Ні... скорше відчував. Десь підсвідомо, в глибині була непевність, непевність ще з того моменту, коли Ольга відмовилася сказати, де пробула цілий день. Підсвідомо ж ненавидів

біляву Зіну, і оті прогулянки з нею. Чув, що насувається якась катастрофа, хотів, і не міг спинити її. Боявся заговорити з Ольгою, образити підозрінням, ждав, що сама заговорить.

А вона мовчала... Тоді Євген знову цілий віддався скрипці. Годинами працював над важкими пасажами, а ввечері, коли приходила додому Ольга, він брав скрипку і грав улюблені п'єси.

... Одного разу Ольга пішла з дому і більше не повернулась. Євген чекав її аж до ранку, і коли на дворі розвиднілось, взяв капелюха і вийшов із хати. Ледве здаючи собі звіт у тому, куди й чого йде, він піднявся по сходах до Наталі.

— Вона пішла від мене! — сказав він, як тільки переступив поріг Наталіної кімнати.

Сказав і здивувався, що ці слова так просто звучали на людській мові. Сидів, мов скам'янілий; не знав скільки минуло часу. Потім, наче щось згадавши, встав і сказав, що піде шукати Ольгу.

— Куди?

— Я не знаю... Але треба ж шукати... Вона сама не хотіла, її штовхало щось... Треба, треба зараз же знайти, треба поговорити... повторював, шукаючи капелюха.

XIX

Після відходу Євгена, Наталя ніяк не могла прийти до себе. Вона теж почувала, що мусіла б кудись бігти, десь шукати, допомогти Євгенові і в той же час відчувала, всю безкорисність цього. Кинулася до Миколи, що вже був прокинувся.

— Слухай: Ольга пішла від Євгена!

Микола зробив більш здивоване, ніж вражене обличчя, потім байдужо махнув рукою:

— Ну й нехай собі!.. З її легеньми погано жити в сутеренах.

— Ах, ти все про своє... Зрозумій, це ж жах!

— А ти завжди тільки про чуже, а до свого... Микола закашляв і, махнувши ще раз рукою, пішов умиватися.

Безнадійно ходила Наталя по кімнаті. Робота вся валилась із рук. На фабрику було ще рано йти, бо працювала сьогодні у денній зміні. Микола кудись пішов і тиша, що панувала навколо дратувала її. Почула стук у двері.

— Сергію! Як же це гарно, що ви прийшли. Ви не маєте поняття, як ви зараз потрібні мені! — говорила, тягнучи за руку до кімнати. Ви нічого не знаєте? Ви не були в Євгена?..

І зупинилася: стурбована своїми думками, вона одразу не звернула уваги на Сергієве обличчя; а тепер, коли глянула на нього...

— Сергію, що з вами?

Дійсно Сергій мав вигляд цілком хорої людини. Лице мало блідо-жовтий відтінок, губи посиніли і якимось ще міцніше, ніж завжди, стиснулись.

— Ви хорі, Сергію?

Сергій підняв очі і заговорив зовнішно спокійно.

— Ні. Просто справа лише в тому, що вчора ввечері приїхав з табору мій один дуже близький товариш. І от цей найближчий товариш

назвав мене продавником... Властиво про це я й прийшов вам сказати. Ви питаєте, чому я з цим прийшов іменно до вас? Не знаю... А проте брехня! Знаю... Просто ви тут єдина людина, з якою я звик ділитися всім.

Він сів на стілець і поволі, не поспішаючи, як би з глибини себе, розповів Наталі все, починаючи з Левкового приїзду. Наталя слухала, боляче приймаючи кожне Сергієве слово.

— Я не обвинувачую Левка... Зрештою він не винен, що думає, так а не інакше. Але ясно, що тепер між нами все скінчено — межі мною, ним і тими всіма, що з ним. Не обвинувачую й тих, других, вони шукають своїх шляхів, але зрозуміло, що наші дороги тепер різні... Так що ви вже тепер все знаєте і скажете про це всім, кому слід...

— Значить ви, Сергію, підете з червоними?

— Так.

Сергій встав на ноги.

— Ну, що ж, до побачення, Наталю.

— Куди ви так? — здригнулася вона.

— До себе. Я ж уже все вам сказав, що треба було.

— Але ви ж прийдете ще?..

— Н-не знаю. Може бути, що ми швидко не побачимось.

— Ви вже їдете, зовсім? — одніми устами проговорила Наталя.

— Ні, поки що я мушу зачекати... Потім взагалі я маю ще деякі плани... Побачимо...

— Значить ви ще прийдете? — надійно глянула Сергієві в очі.

Глянув на неї: стояла така тонка, що здавалося, зламалася б від необережного дотику. Хотілося сказати їй щось ніжне, ласкаве й боявся вразити. Не говорячи ні слова, взяв обидві її руки у свою одну, а другою ніжно пестив її бліді, поколоті голкою пальці.

— Якщо ви не знаходите, що ми з вами вороги, то я прийду.

Наталя тільки тепер згадала про справу, що про неї мусіла порадитися з Сергієм.

— Сергію, у Євгена нещастя: Ольга пішла від нього.

— Справді? Давно?

— Сьогодні вночі... він недавно був у мене.

Сергій одну хвилину стояв мовчки, потім підвів голову:

— Ну, що ж. Інакше й бути не могло... А шкода. В ній було щось таке... якась сила. Можливо, що кили б вона зустріла кого іншого на шляху, а не Євгена, то все було б інакше. А так—все одно.

— Сергію, невже ви думаете, що вона вже не вернеться?

— Вона? Не думаю... А коли б і вернулася сьогодні, то завтра знову піде. Вона занадто горда, для того, щоби довго лишатися в сутерегах.

— Але ж вона загине...

— Коли іншого способу немає вирватись із ями, то людина хапається за всякий. У всякому разі, Наталю, якби в чому була потрібна моя допомога, ви ж знаєте, що я готовий кожної хвилини. Тим часом до побачення, я зайду до вас цими днями...

Сергій штовхнув двері і від несподіванки здригнувся: за двирима стояла зігнута Миколина постать.

— Ти забула, Наталю, замкнути вихідні двері — ввійшов він до хати.

Він був блідіше, ніж звичайно. Стиснені губи мали ліловий відтінок.

— Тобі недобре? — запитала Наталя.

Микола пильно придивлявся до Наталіного обличчя, що все ще палало від розмови з Сергієм.

— Ні, мені навпаки значно покращало. Так визнав і лікар, у якого зараз я був; він обіцяє, що я житиму до ста років... — спробував усміхнутись.

Перевів очі на Сергія і вони зараз же перемінили свій вираз: з підозріло-пронизливих зробилися хоробливими й маленькими:

— Чого ж ви тікаєте? Посидьте трохи. Правда воно нудно говорити з хворим...

— Я вже зібрався йти — пробуркотів Сергій, — іншим разом колись. До побачення!

XIX

О дев'ятій годині ранку кур'єрським потягом Варшава-Відень Левко під'їздив до велетенського двірця.

Правду кажучи він почував себе досить розгубленим, коли зі своєю невеличкою валізкою в руках опинився серед галасливо-оживленої юрби. Він уже було збирався запитати, яким номером треба їхати на N-strasse і тільки скомбінував зі скупого свого запасу німецьких слів ціле речення, коли його хтось смикнув за рукав. Це був Сашко — давній Левків приятель, що мешкав тепер у Відні.

— Нарешті знайшов тебе!

— Як це добре, що ти вийшов мене зустріти. Тут дійсно можна собі голову скрутити.

— Та й не тільки тут, у нас скрізь весело! — засміявся Сашко. — Ну, що ж їдьмо до мене?

— Їдьмо. Тільки я мушу як-найскорше привести себе до порядку, бо на дванадцять мені треба до посольства.

— Це недалеко від мене і ти безумовно будеш у свій час.

Через півгодини Левко був уже у Сашка.

— Що ж, почався посольський з'їзд? — запитався, умиваючись над мискою.

Сашко якось непевно махнув рукою:

— Властиво, з'їзду справжнього, здається й не буде, бо з'їхалися далеко не всі послы.

— Ну, але все ж у них уже відбуваються якісь наради?

Сашко знизав плечима:

— Зрання до вечора розмови про фінансову кризу. Вони вже всім у печінки засіли.

На вулиці їх знов обгорнув гамірливий рух велетенського міста. Левка, що довший час перебував майже безвихідно за дротами, охопило якесь дивне почуття подразненості й роздратованості. Недоброчливо дивився на тисячі ніг, на сотні автових коліс, що здавалося хотіли намотати на себе всі людські нерви. Раніш, ніж перейти на другий бік улиці, вони мусіли перечекати хвилин із п'ять, поки полісмен дав знати рукою, що перехід вільний.

— Ну, я би тут не схотів жити, — буркотів Левко, сковзаючись, як по льоду, по вкатаному гостинцеві.

— Отже, не всі такої гадки, як ти. Я знаю емігрантів, які оджилися тут до останніх злиднів, але не хочуть покинути Відня, що так уміє втягувати в себе чужинця... Ну, от ми й прийшли. Бачиш цей будинок праворуч. Там є таблиця. Ти добре запам'ятав мою адресу? Ну, йди, зараз побачиш усю цю „кунст-камеру“ —.

— Чому ти так? — обернувся було Левко, але Сашко усміхаючись йому уже переходив на другий бік улиці.

XX

Коли Левко увійшов у посольську почекальню, там було всього дві душі, якийсь, з вигляду, бувший старшина і немолода жінка в підтоптаних черевиках, з лорнетом. За хвилину вийшов секретар.

— Вам сьогодні авдієнції не буде, — звернувся він до військового. — І вам, пані...

— Ви до пана посла? В якій справі, — запитав він Левка, з сильною галицькою вимовою.

— Я мушу бачити особисто...

— В такому разі авдієнція може відбутися тільки завтра.

— Чому? Хіба посол куди від'їхав?

— Ні, але я мушу докласти панові послові, а пізніше він...

— Слушайте, моя справа дуже спішна і посол так само зацікавлений в цьому, як і я, — не без роздратованости проговорив Левко.

Секретар оглянув його згори вниз.

— Добре, я доложу панові послові.

Левко лишився чекати. Він був певний, що посол його прийме зараз же, бо приїзд його не був несподіванкою.

За кілька хвиль вийшов увесь сяючи секретар. Він попрямував просто до Левка.

— Пан посол прийме вас зараз же по сніданку.

Потім він підсів до Левка.

— Вибачте, але тут ходить стільки різної наволочі. І потім самі розумієте, — престиж. Не можна так аби-кого пускати...

— Одначе, ви тут уже встигли розвести канцелярську рутину — усміхнувся Левко.

— Репрезентація! Нічого не поробиш. Мусимо додержувати певного етикету — зідхнув він. — Ви, пане поручнику, не знаєте, скільки нам приходится терпіти. О, дипломатія, то велика річ. Хоч іноді і — ой ой! нахилився він до Левка: — Пані послови собі дюжинами шовкові панчохи купують, а нам затримують на півмісяця виплату утримання... Ви, як людина військова, то може...

В цей мент двері вліво відчинилися і секретар, підплигнувши мов м'яч, побіг до них. За півхвили він обернувся до Левка:

— Прошу.

Левко увійшов до просторого кабінету.

— Прошу! — піднявся на зустріч Левкові чоловік у ясно сірому убранні.

— Дуже радий вітати одного з лицарів нашої армії — промовив він, підіймаючи свої кущеваті брови і збираючи весь лоб у дрібну сітку зморшок, що продовжувалися аж на лисину і губилися пізніше в ріденькому волоссі.

— Панове послі, — звернувся він до кількох елегантно, по європейському убраних людей. — Це той сотник, про якого я казав вам. Прошу бути знайомими... Сотник лише сьогодні приїхав з табору і, оскільки я знаю, має деякі цікаві новини. Впрочім дехто з вас уже поінформований про це...

Левко незручно стиснув чотири протягнуті руки.

— Ви нас вибачте, у нас — нарада... Ми її швидко закінчимо, тоді будемо просити вас поінформувати...

— В такому разі — зробив Левко рух, щоби відійти.

— О, ні! — зупинив посол. — Ваша присутність буде нам тільки приємною. У нас нічого секретного... Чи ж так, панове?

— Просимо: вклонилося кілька чоловік.

Левко знайшов для себе місце в кутку за невеликим столиком.

— Отже ми продовжуємо! — почав високий з вірлиним носом чоловік. — Ви говорили про скрутне становище посольства в Італії в зв'язку з кризою нашої державної скарбниці...

Один з послів наче прокинувся від глибокої задуми, або сну:

— Га? Ну що ж? Справа, здається досить ясна... Я вам уже розповів про неймовірно трагічний стан посольства в Римі... Ще трохи часу і ми просто не матимемо за що пообідати.

— О, я гадаю, що пан посол вже занадто трагічно бере справу, — почав віденський посол. Все таки, коли взяти на увагу, що в Тарнові зараз...

— Ах, що там Тарнів! — безнадійно махнув рукою перший. — Тарнів, дай Боже, щоб сам себе витримав зі своїми щоденними перетворюваннями кабінетів.

— Але ж, однак, що це є? — з галицьким акцентом заговорив чоловік у смокінгу. — Що то є? Якась западня! Яке ж мали право посилати нас по європейських державах, не маючи на це відповідних ресурсів?! Якщо мені, нині прийдеться виїхати з Англії, яке це вражіння справить на Європу? Якщо наш уряд не знайде змоги вийти зі скрутною ситуації, то я примушений буду податись до демісії!

— Мушу вас запевнити, заговорив голова наради, що і в Берліні справа стоїть далеко не так блискуче, як дехто собі уявляє. Всі ці легенди, що розповідають про суми, які посольство наче б то одержувало від уряду — дурниця... Я міг би в кілька хвиль розбити всі ці казки. Але факт той, що хоч ми поки що й маємо на що обідати...

— О! — перервав його посол із Англії, я гадаю, що для пана посла, ще стане на добрий *vienneg-chnitzel*!

— Я би просив без таких дотепів! — з повагою відповів посол із Берліна.

Левко сидів, як на вуглях у своєму кутку. Послі наче забули про нього, й говорили не стискаючись.

— Які перспективи можуть бути? Позичка? Хто позиче? Англія? Треба бути наївним, щоб так думати.

Хто може дати: Німеччина, Італія? Під яку „закладну“? Польща, Румунія? — Ха-ха! — Держави з брудною білизною під шовком! — Для великих держав треба гарантований вексель — он що! Вексель із тризубом У. Н. Р вже не в силі!

— Чекайте, панове, не беріть так гостро справи — нарешті покрив голоси віденський посол.

— Якраз зараз, коли ви так аж надто песимістично дивитеся на справи, — в цей час далеко не вся еміграція дивиться так, як ви. І якраз зараз починається одна акція, акція, яка цілком зможе підняти вартість векселя з тризубом! Ми маємо певність, що європейські держави не лише визнають цю справу поважною, але й підуть на зустріч, допомагаючи матеріально й морально. І хто знає: може в майбутньому ми станемо в авангарді Європи, виставляючи першими свої груди проти східнього варвара... — він зробив павзу і театральнo витер хусткою лоба. — Ця акція — похід на Радянську Україну!

Уся промова, не дивлячись на „підогрівательний тон“, не справила особливого вражіння. На мент у кабінеті запанувала тиша, підчас якої послі, здавалося, підраховували в своїй голові, — оскільки позитивно відіб'ється ця справа на становищах посольств, та на який час підійметься їх кредит у європейських державах.

Левкові раптом невтримно захотілося встати й піти геть з наради. Своім інстинктом фронтовика, він почав відчувати неймовірну огиду до оцих панів у лакованих черевиках. Згадалися ті короткі зустрічі на фронті, коли він бачив цих і подібних їм „державних мужів“. Червоними від безсонних ночей очима, дивився він не раз із своєю сотнею козаків, як який небудь „тип“ розлягшися в авто, з портфелем у руці і з неймовірно діловим виглядом „екстренно“ летів на Кам'янець.

Приїхав сюди, щоб через послів знестися з прихильними державами, щоб через них пояснити мету походу... Тепер починав сумніватися, чи їх голос має там дійсну вагу. Всі ці думки так зайняли його, що здригнувся, коли побачив над собою віденського посла.

— Так ми вас, пане сотнику, дуже просимо дати нам інформації.

— Прошу, до ваших послуг — поборов себе Левко і підійшов до столу.

Після двогодинної наради Левкові боліла голова, а в думках був якийсь кавардак. Перейшовши порожню почекальню, він вийшов на сходи. Він уже збирався відчинити вихідні двері, коли його увагу прикував якийсь папірець, приліплений до них, очевидно на швидку.

На папері було намальовано дохлу шкапу, а над нею п'ятеро ворон, з яких кожна нагадувала обличчя когось із панів послів. Під низом був підпис: З приводу кризи державної скарбниці

*

Ввечорі Левко зустрівся ще раз із послами в каварні „Repense“, де вони йому призначили побачення. Всі п'ятеро були в піднесеному настрою, говорили компліменти на адресу „лицарського“ війська, безконечно знайомили Левка з різними людьми у візитках, у смокінгах, з поважними обличчями дипломатів, з довговолосими юнаками, з якимись військовими. Все це на всіх мовах менш, чи більш приязно

зверталось до Левка. Перекладачем був посольський секретар. Крізь звуки „фокст-роту“ та драстичного „бімболо“, крізь дим від гаванських сигар, крізь дзвінкий сміх двох пань послових, що свобідною поведінкою хотіли підкреслити своє європеїзування, крізь весь каварняний чад, у Левка цвяхом в голову біла думка:

„Чи не голі слова — оці всі обіцянки, чи в потрібній хвилі хоч хто-небудь із цих смокінгів та візиток протягне руку?..“

А в одному з захисних кутків „Renèsense“ в цей час відбувався діалог двох добродіїв в чорних візитках:

— Як вам подобається ця нова комбінація з походом? — запитав білявий.

— Гм... Що? Чи подобається? — добродій в чорному випустив кільце диму: — Подобатися, звичайно, тут особливо нічому...

— Але?..

— Але це дасть на який час можливість гри.

— Я їду завтра до Берліну.

— Думаєте продати жито на пні? Не дорожійтеся ж, бо жито на пні — журавель у небі!

— Вибачте, добродію, — зробив рух білявий — я вам здається не сказав, що не вірю в добрі результати походу.

— Не хвилюйтеся. Ви, звичайно можете не вірити, але від цього ваші шанси не переростуть моїх. Що до мене, то я їду завтра до Тарнова.

— Підогрівати?

— Ви хочете занадто бути далекозорим... Я таки справді думаю, що в цього анемічного ес-ефівського тарнівського кабінету замало крови, для того, щоби нагрівати цілий організм.

Добродії в чорному чокнулися між собою чарками.

— Ergo bibissimo!

Через два дні Левко виїхав із Відня. В той же день чотири посли від'їхало кожний у свій бік, везучи нові надії на нову гру: шахматну дошку було розгорнено знову.

XXI

Кілька держав сказало кілька компліментів у бік „походовців“. — Варшава теж не дрімала. Ця справа більш ніж кому іншому припала їй до смаку. Мусила ж вона компенсувати собі видатки, що витрачала на табори. Це ж була чудова нагода порушити спокій червоного су-сіда, тим більш, що цим самим вона не поривали з ним мирних відносин.

Кілька підбадьоруючих слів, кілька обіцянок допомоги і справу з походом було вирішено; в другій половині жовтня польська адміністрація почала переправляти військові таборіві частини наче б на роботи до волинських лісів, як це офіційно називалося. На ділі ж польський уряд допомагав їм зібратися коло кордону. Допомагав також і зброєю — небагато, бо самі рахували підприємство ризикованим.

Одної ночі частина війська підійшла до самого кордону і напала на прикордонну сторожу. Так в кінці жовтня 1921 року почався пам'ятний для всієї еміграції похід.

*

Почалися дні напруженого чекання. Коли не коли якась звістка розкраювала темряву. Тоді підбадьорувалися, збиралися гуртками.

— Вперед наші йдуть.

— Чули? На Київ пішли.

В середині листопаду випав сніг. Спочатку він сіявся дрібно-дрібно, потім пішов сильніший, покритив собою таборіві дротів, покритив волинські поля. Все затихло, замгло, навіть скупі чутки зникли.

Тоді почала наростати глуха тривога:

— Чому уряд не наладнає звязку?

— Чому поляки не підкріплять новими запасами амуніції?

— Чому так байдужа Европа?

Тарнівський уряд розгублено розводив руками, боязко дивлячися у бік сходу.

Але одної листопадової ночі волинський кордон перелетіла звістка. Не вірили, чекали ще. А звістки летіли від Тетерева, де були розбиті останні загони, аж до дротів: прибилися в дощаті мансарди, з товсті стіни сутерен.

— Чули?... В мене брат.

— У мене чоловік.

— Проклін!

— Хто зачав усе це?

— Хто сказав перший про похід?

— Їх було ведено на смерть!

— Зрада!

— Проклін!

Стискали кулаки на адресу тих, що грали у шахи по європейських каварнях.

За кілька днів з'явилися в емігрантській газеті стовпці з іменами вбитих, а пізніше почали вертатися через кордон недобитки: босі, обдерті, з запаленими від безсонних ночей очима, з відмороженими ногами.

Між іншими хорими, до Каліського шпиталю було привезено з кордону старшину. В нападах божевілля, він комусь погрожував, бився головою об стіну, кусав собі руки. Іноді розпачливо кричав:

— Сергію, друже, прости, я тебе образив...

Кидався люто, кусав собі пальці...

А десь у Берліні, в Парижу, в Варшаві, де політикували дипломати, з шахматної дошки було знято ще одну фігуру.

XXII

— Ну так, Наталю, це правда, я увійшов у зносини з тутешніми комуністами. Більше того — Сергій озирнувся на Миколу, що спокійно спав на ліжку — більше того, я вам скажу, що я з ними працюю, поки - що моя праця мала: я увійшов у склад комітету по допомозі політв'язням. Але я відчуваю, що й на цьому ґрунті можна дещо зробити і свідомість цього наповнює мене радістю.

— Я знала, що це так скінчиться з Вами...

— От іменно — перебив Сергій Натаю, що так скінчилося не лише зі мною. Ну і от даю слово, що ні за що не вгадаєте, кого я там зустрів!

— Когось із спільних знайомих?

— Товарища Лященка!

— Що -о?! Яким чином?

— Працює! Він тоді ж, як пішов від нас нав'язав зносини з робітниками, вступив до обувної майстерні, там він і зустрів декого зі своїх теперішніх товаришів. Бадьорий, сильний, на Україну їхати збирається, але каже, що раніш хоче тут ще попрацювати. Чорт його знає як сильно може підбадьорити така зустріч!

— По правді кажучи і я не думала...

— Гей, Наталю, якби так ви... То про це поки-що немає що й думати...

Слухайте, Наталю, ось що — він прислухався до нерівного Миколиного храпу.

— Я мушу виїхати на якийсь час звідціля. Повернуся може за місяць, може за два. До того часу мені треба десь переховати оце — показав він на білий пакет. — Тут нічого зривчастого... Як гадаєте, чи не можна було б якось у вас?..

Наталя хвилину намислювалася:

— Знаєте що? Це буде не зовсім у нас, але я знаю одне місце... Я вас зараз поведу... Беріть, і як що місце буде відповідне... Ходім...

Коли через десять хвилин Наталя ввійшла до кімнати, Микола сидів на ліжку і важко захлинаючися, кашляв.

Від несподіванки здригнулася:

— Ти вже не спиш?

— Куди там!... — Закашлявся ще сильніш.

Сторожко глянула на нього:

— Був Сергій... ти не чув?

— Хіба був? Шкода, що не чув, він - би зі мною в шахи загравав...

Вдивлялася в очі: червоні від кашлю, короткозорі, а всередині зіниць захована насмішка.

XXIII

— Я знайшов її! — нервово говорив Євген, бігаючи очима по Наталіній кімнаті. — Вона в „Саському“ кафе, її товаришка улаштувала... Виступає там співачкою циганських романсів...

Він зупинився, нервово провів рукою по свому волоссі і здивовано, наче вперше, оглянув кімнату.

— Вам може здається дивним, що я так уперто шукаю її? Може на ваш погляд, я не маю самолюбства? Нехай і так. Але я хочу вас просити, Наталю, допомогти мені зробити одну спробу...

Говорив уривчасто, часто перериваючи себе на середині речення. Видно, що йому було важко говорити.

— Охоче, Євгене, допоможу, чим зможу.

— Ви зможете, бо вона вас так шанує. Я хочу вас просити, піти зі мною до неї просто, в кафе. Вона може думає, що я її не зможу простити... Але ні... Властиво я не те хотів сказати. Я не маю за що прощати її. Ну, одним словом ви їй скажіть, що я жду її і прошу вернутись...

Він обхопив голову руками.

Наталя встала:

— Добре, Євгене, ходім!..

Що є найбільш характерним у цьому галасі, в цьому морі світла в цих каскадах сміху, в цьому голосному, якомусь завзято-нахабному оркестрі? Найголовніше в цьому — безладдя, ця повна незв'язаність рухів зі звуками, веселість і сльози і п'яна одвертість з першим зустрічним. Коли тільки входиш у цей какофонічний хор, якимсь відразу наче глухнеш, а потім чуєш, як десь розтоплюється й розпливається твоє власне я, як воно роздроблюється між мармуровими столиками, приєднуючись до загального хору безладдя.

Наталя й Євген ішли між столиками, пробираючись у далекий куток, де між колюмнами стояв окремих столик.

На естраді якийсь добродій у фракку, з білою хризантемою і з таким же білим і худим лицем, пританцьовуючи і пристукуючи, ниспівував куплети:

„Ach, to Peru, Peru kraj
Tam Zycia istyj raj
Tam egzotyczna milosc wrze“.

Він скінчив і ціла зала залопотіла оплесками. Далі куплетист заспівав щось таке, від чого присутні, „порядні“ дами соромливо опустили очі, а їх щоки зажеврилися червоним полум'ям, — у кого від правдивого почуття незручності у кого від збуреної крові...

За куплетистом вийшла балетниця. Вся краса її танцю була, здається в тому, що вона по черзі викидала, то одну, то другу ногу, при чому з-під коротенької спіднички раз-за-разом визирали ажурові панталони не першої чистоти. За столиками приходили в захоплення, дами запевняли, що балетниця надзвичайно „пластична“, а мужчини не зводили очей з її „ніжок“.

Євген помітно хвилювався. Він нетерпляче м'яв у руках газету, і — то зачинав якусь розмову, то знов уривав її і розглядав „паненок“, що сиділи навколо і стріляли очима, шукаючи поживи.

Про неї не говорили зовсім, наче між ними склалася мовчазна згода.

Нові оплески примусили підвести голову. На естраді, повна гордого виклику, в циганському строю, стояла Ольга. Взявшись у боки, вона повільно оглядала залю, раптом зблідла і її уста скривилися не то усмішкою, не то болем.

— Чи зауважила? — подумала Наталя.

Тихо й нерішучо якимсь підійшла Ольга до фортеп'яна, наче не вірячи собі. Ще раз обвела очима залю, ще більше зблідла і застигла поглядом десь по-над головами всіх, що сиділи в залі.

Наталя почувала, як в неї застигли на руках пальці.

В публіці почувся здивований шепіт:

— Здається їй стало недобре!

— Може мліє? — питалися жінки.

Але в той час Ольга вдарила по клавішах і з-під її пальців полилися звуки руського романсу:

„В час роковой, когда встретил тебя я...“

Невпевнено, перериваючись, зазвучав її голос. Здавалося, що ось-ось він увірветься й перейде в безпомічне ридання... Але вмить щось перемогло в ній: чистий, грудний голос залунав на всю залу: „Страстно, безумно люблю“.

І раптом, наче щось розірвала, через віщось перескочила, як потоком понесла.

„Скільки щастя, скільки муки
Ти, любовь, несеш з собою,
Час свіданія...“

І, тут наче обірвала... Задихаючись, кинула:

„в час разлуки,
дишет всьо тобою, тобою...“

Руки застигли на клавишах. За столиками всі напружено чогось чекали й мовчали. І от от, наче виправдуючи це чекання, прозвучало:

— Браво, циганка! Бра-а-а-во!..

Наталя обернулась до Євгена. Він стояв коло неї, весь зчорнілий і охриплим голосом повторював:

— Чудово. Гей, як чудово!..

— Браво!.. — Ха-ха-а — зареготався й затрусився у спазмах дикого сміху.

— Він п'яний? — почувлося навколо. — П'яний!

— Рап — „tego“, со? — плескав його по плечах якийсь товстий добродій.

Але Євген уже сидів тихо, стиснувши голову руками і обперши лікті на столик.

Ольга підчас всієї сцени стояла, коло фортеп'яна, бліда, з опущеними до долу очима, і тільки куточки її уст якось зловісно підіймались. Раптом вона стрепенула головою, усміхнулась і скрикнула до оркестри:

— Канавеля!

Коли вирвалися перші жагучі звуки, вона стояла і тільки в такт музики притоптувала однією ногою, але потім якось непомітно, вpleлися в той такт рухи тіла і її смугляві плечі почали дрижати, мов дрібні хвилі, а руки, як великі крила розбивали повітря. Вона пішла в танець. Робила викликаючі, дражливі, але повні краси рухи, від чого вражіння було таке, що не вона, а все навколо неї танцювало.

— Браво! — закричала ціла зала, коли вона скінчила. Мужчини повставали зі своїх місць і їх пристрасні губи, здається, тяглися до цієї стрункої, гнучкої постаті, що невміло розкланювалася з естради.

Як тільки „циганка“ зійшла зі сцени, Наталя шепнула щось Євгенові й кинулася за лаштунки. Там було тісно і чадно від близької кухні. З гардероби чулася лайка: говорив мужський голос куплетиста, якому зі сльозами в голосі відповідав жіночий.

Наталя попросила викликати Ольгу.

Коли Ольга входила в півосвітлений коритар, то вже добре знала, хто її кличе. Була навіть рада, що Наталя прийшла сама. Не говорячи ані слова, вона взяла Наталю за руку, повела в темний куток і посадила її на софу.

Якийсь час тривала мовчанка.

— Що ж, Наталю? — промовила нарешті Ольга.

— Я від Євгена...

— Знаю.

— Простіть його за цей дурний вчинок там у залі. Це він від болю.

— Знаю... — підтвердила також Ольга.

— Скажіть мені щиро, як сестрі, чи можете ви вернутись?..

— Куди? В сутерени?..

— Взагалі до нас... — Може б ми вас якось улаштували...

— Де?.. При міністерстві неіснуючої республіки? — сумно всмінулася Ольга.

— Наталю, я вже сказала якось Євгенові, що не можу жити таким життям... Бідність — це дурниця, це ще можна було б якось побороти, хоч за останній час я вже не могла виносити сутерен, але треба, щоби було в ім'я чого терпіти це все. Так я йому і сказала колись...

— А тут вам хіба краще? У вас же, Олю, така тонка, інтелігентна душа. Вам тут повинно бути неймовірно важко...

— А хіба за те, що як ви кажете, у мене „тонка й інтелігентна душа“ — я повинна каратись? Повинна жебрати в комітетах допомоги, повинна бігати вчити за копійки дітей ваших „патріотів?..“

В її голосі почулося гостре роздратовання.

— Взагалі найщиріше моє бажання, щоби про мене, як найскорше там забули і більше не пробували мене рятувати.

Вона зупинилась і тихо запитала:

— Він дуже мучиться?

— Дуже...

Ольга мовчки схилила голову. Наталя озвалася:

— Олю!

— Що?

— Ходім із нами.

Вона здригнулася наче зі сну і здивовано підняла на Наталю очі:

— Я не для того пішла, щоб назад вертати...

— Що ж я маю сказати йому?

Ольга знов промовчала.

— Скажіть йому, що я перестала вірити в те, що мене чекають великі вчинки, велика робота, як це ми колись мріяли... Що взагалі я перестала вірити...

— Може би я його покликала сюди? — спробувала Наталя.

— Ні, ні... — швидко з якимсь переляком, проговорила Ольга.

Вони встали.

— Все таки, якби вам тут стало неможливо бути, верніться до нас, Олю.

Вона гордо підняла брови.

— Слухайте. Я цілком свідомо того, що роблю і раз я пішла сюди, то якраз для того, щоби не вертатись назад...

Я занадто ціню його й себе, щоби це зробити.

В її голосі почулося болюче страждання.

— Уявляю, якби я так справді вернулась. Всі ваші боялися б навіть сісти поруч мене. „Непевна особа“, „циганка“... О, ні. Тут мене принаймні шанують...

— Хто ж вас там не шанував?

— Всі, рішучо всі... І я прошу вас переказати їм, що вони мені непотрібні, що я з їхніх поглядів на чесність і на все таке інше сміюся, що я з ними ніколи не бажаю зустрічатися, щоб ніхто з них не смів сюди приходити. Чуєте?... Навіть вас я просила б...

Тут несподівано з її грудей вибухнув кашель — гострий, довгий. Євген вийшов мовчки услід за Наталею. Кожний розумів, що всякі розмови були зайві.

Вже, підходячи додому, він запитав Наталю.

— Мені вона нічого не переказувала?

-- Не вірить...

Євген довго мовчки стояв, не одриваючи очей від ліхтаря, що світив зеленим вогнем крізь густу сітку снігу.

А Наталю цілу ніч мучили змори. Снилась трясовина, в яку залізла і з якої не могла знайти виходу. Коли вона пробувала йти, трясовина вгиналася під її ногами, а зупинитися не можна було ні на мент, бо ноги одразу ж вгрузали і болото погрожувало засмоктати цілу її.

XXIV

Зима минала. Для одних у розпачливій байдужості, для других у напруженій боротьбі за життя.

Сергій, що ще у грудні виїхав на Волинь, писав до Наталі.

„Входжу в нове життя... Дивлюсь одвертими, новими очима й бачу те, чого раніш не бачив... Який жах бути сліпим!“

Часто думала про це його „нове“ життя і її діяльна істота, що не виносила скніння й безнадійности, просилася й собі до роботи. Де-що в ній іще не погоджувалося прийняти оце „нове“, деякі місця, ще важко було вирізати із власної істоти, але в глибині вже йшов непереможний процес. Багато читала тих книжок, що дав їй на від'їзді Сергій, шукала в них відповіді, але більш усього мріяла про зустріч із Сергієм.

Кінчався березень, в повітрі запахло гірким духом бруньок. І ось одного дня нарешті він приїхав.

Увійшов свіжий, здоровий, засмалений. Неначе скинув із себе тягар зими, наче щось живе влилося в нього і розбудило кожний нерв.

— Живемо, Наталю! — схопив її за обидві руки.

— Чому так радісно? — усміхнулася вона.

— Еге, багато є хорошого, радісного! Все розповім, Наталю, нехай я тільки трохи управляюсь!.. Поки-що скажу лише одне: оце зараз приїхав, щоб допомогти одній групі з наших військових переїхати на Україну.

— Хіба вже амністія?

— Еге, швидко захотіли! Амністії ще немає, але особисто можна дістати дозвіл. От одна група вертається... я їм тут у дечому допомагаю...

— А ви ж як, ви до них не прилучаетесь? — запитала Наталя, незводячи очей із Сергія: — ви ж весь час говорили про поворот...

— Я? Так, ну, звичайно, поворот... Але перед поворотом ще багато чого зробити треба. Бачите, просто повернутись може кожний,

і буде безумовно повертатися багато, але от лишатися й працювати особливо в тих умовах, де я тільки що був — не кожний може.

— Тому ви...

— Тому я поки-що лишаюся.

Наталя полекшено зітхнула: так вона й догадувалася.

— Як Микола? — запитав по недовгій павзі.

— Микола, як завжди... трохи краще, навіть на посаду почав ходити...

— Про поворот не думає?

— О, ні! При його ворожнечості до...

— Ну, звичайно, до „победного кінця“! Ну добре. А Євген?

— Все так само, але він не тратить надії.

— Краще б покинув, нічого з того не вийде. Знаєте, Наталю, я вирішив у щоб то не стало, переправити і його на Україну.

— Як би це чудесно було! — схопилася Наталя — це було б його порятунком.

— Правда? значить ви мені допоможете умовити його?

XXV

Наталя з Сергієм стукали вже кілька хвилин. Спочатку вони думали, що Євген навмисне не озивається. Останніми часами він зробився такий дивний і так здичавів, що від нього всього можна було сподіватися. Але нарешті вийшла Євгенова сусідка — шевцева жінка і сказала, що Євген ще зранку пішов кудись із скрипкою.

— Він тепер що-дня кудись ходить і вертається пізно вночі — говорила товста шевчиха, цікаво розглядаючи гостей. — З того часу, як його покинула жінка, він, бідний, як не в собі став...

— Дякую, — обірвала її Наталя й почала поспішно підійматися по східцях із сутерен.

Вийшли на вулицю. Нікому не хотілося йти до хати. Березневе сонце, заходячи, золотило бруньки на деревах, що стояли довгими стрункими шпалерами.

Пішли здовж бульвару. Так приємно було відчувати себе поруч цієї великої, запаленої сонцем, сильної людини, що здавалось, так багато хотіла сказати, а однак ховала все в собі.

Якийсь час ішли мовчки. Наталя задивилася на верхки дерев, що нагадували їй інший парк. Нарешті промовила тихо:

— Вони щасливі...

— Хто? — зупинився на ній поглядом.

— Ті, що їдуть... Мені майже що-ночі сниться, що я вже там... і яюсь надзвичайно себе почуваю: наче б я щось перескочила, щось перейшла, після чого вже немає повороту. І хороше мені і моторошно.

— Ну, що ж, хочете — прилучайтеся до тих, що від'їздять. За якийсь час ми з вами там зустрінємось.

Говорив до неї, а його темні очі шукали чогось у глибині її зіниць.

По мовчанні відповіла наче сама собі:

— Ні... зараз у всякому разі — ні...

— Чому?... Микола?... Наталю, скажіть нарешті мені просто: доки це буде з Миколою? Вже ж він на ногах? Вже ж виходили його?

Ну й досить цієї ролі сестри-жалібниці! Невже на всі ваші життєві запитання, на всі пориви — у вас буде одна відповідь, що звучатиме, як *vetto*: „Микола“?! Це ж безумство, це ж...

— Чекайте — обірвала Наталя — я ще не все сказала. Микола — це правда — одна з причин, яка мене все іще в'яже. Але є зовсім друге...

— Що ж це?

— Я так чекала вас... Мені з вами треба поговорити одверто, до глибини... Я так ждала вашого приїзду... Сергію, ходім куди небудь, де б ми могли посидіти, і де б нас ніхто не чув...

— Наталю, — трохи хрипло проговорив Сергій. — Ви ж розумієте, що нам з Вами треба, або нічого не говорити, або говорити багато!

Подивилася йому просто в вічі, витримуючи його довгий, важкий погляд:

— Можливо навіть більше, ніж ви думаєте.

Сергієві очі із темно-сталевих зробилися м'яко-оксамітними. Не кажучи ні слова, підхопив Наталю під руку.

І одразу вітер повіяв бадьоріше їм у лице, одразу сильніше запахли солодково-гіркавим запахом бруньки, одразу почули себе сильнішими й легшими, одразу вуличний рух і галас набрали в їх очах свого глибокого змісту...

Наталі здалося, що вона вже вічність цілу не була в каварні „Емігрант“. З приязною усмішкою зустрічала вона знайомі столики, фіранки на вікнах, дівчину з тісточками, і навіть товстого офіціанта, що плавав поміж столиків, як Нептун між хвилями. На ньому був білий костюм і Наталі видалось, що його усмішка, яка не сходила з уст, ховала щось свіже, весняне.

— Сюди, тут буде захисніше — почула над собою.

Вони сіли на канапі, в кутку.

Смеркалося. В каварні засвітили огні. Заграла музика. Сидячи тут, на м'якій канапі, поруч того, про кого так довго забороняла собі думати, Наталя почувала себе новою й вільною. Наче зняла з себе те, що довго гнітило її і дозволила грудям вільно дихати: хай буде, що буде.

В каварні було оживлено; було багато нових осіб, очевидно місцевих, яких Наталя бачила вперше. Весняне повітря всіх підбадьорювало, у багатьох від вітру був легкий наліт бронзи на лиці. Наталя бачила в протилежному зеркалі, що й її схудле лице злегка палало, а очі горіли, відбиваючи в собі іскри від лямпок.

Підійшов дідок із квітами, вона вибрала собі червону гвоздику. Сергій зтиха з-під лоба дивився на неї.

— Ну, що ви так дивитесь, Сергію? Ніколи мене не бачили такою?

— Так, я ніколи не сподівався, що ви можете бути такою гарною...

— Справді? — розсміялася Наталя і раптом зупинилася:

— Ви мене на цей раз мусите вибачити, в мене справді занадто піднесені нерви...

Сергій схопив її за руку:

— Ні, ні, іменно я хотів би, щоб ви лишалися такою, як зараз; ви ж мене вічно зупиняєте своєю якоюсь дивною стриманістю, а сьогодні... сьогодні ви така, що вам усе можна сказати. Наталю, можна ж, так?

— Говоріть! — Яюсь горяче-нетерпляче зірвалося в неї.

Як крізь сон, як крізь охмеління слухала давно бажані слова. Все давно ж знала, давно відчувала.

— Я знав, що зустріну вас колись. Для мене байдужими були усі ті перепони, що ніби - то виростали межі мною та вами. Досить було невеликого зусилля, щоби ті межі зникли. Але мене єдине, що зупиняло: це ваша роля сестри-жалібниці... Як дивно, коли я закривав очі і хотів собі уявити вас, ви завжди вставали передо мною не в трикутній пов'язці на шиї та з ліками у руках, але зовсім іншою: високою, гордою, що рветься до чогось великого, творчого. Я не знав, що саме це — велике, але відчував, що воно звідкільсь мало прийти. У своїй роботі тепер, протягом цієї зими, я не раз звертався у думках до вас, і завжди бачив вашу підтримку, байдуже, що на ділі ви напевне не погожуєтеся з моїми переконаннями... Я відчував у вас силу, іще незнаю саме яку. І уявляв, що знайду колись вас за творчою роботою, що протягну вам руку й ми підемо...

— Чекайте, досить! — схопила Наталя Сергієву руку — чекайте, не можу я так... це для мене занадто багато... Я так довго стримувалася, так довго уявляла собі оцю нашу розмову...

— Наталю! — обхопив Сергій її рукою.

— Лишіть — злегка одвела руку — я ж вам іще не сказала...

— Наталю, — майже з розпачем прошепотів, — невже ви все таки скажете, що я вам — чужий?

— О, ні! Свій! Занадто свій!

Сергій сидів мовчки, навіть не поцілував простягнених рук, тільки стиснув їх до болю і дивився в самі середини сірих зіниць.

— Більше свій, ніж ви думаєте. Це ви неправду сказали, що я чужа вашим переконанням... Я багато думала про це й хотіла з вами багато говорити, але тепер я не можу... потім, колись... Поки що скажу тільки, що мене всю, як магнітом тягне до роботи. І коли б ви зараз показали мені на яку-небудь справу, яку б я дійсно визнала вартою, і чистою, я б не вагаючись віддала себе їй.

— Значить зі мною, Наталю?! А робота... Наталю, коли я вам розповім про Волинь, про кожний її куток, що корчиться зараз від польської реакції, даю вам слово, що ви ні одного менту не будете сумніватися в вартості і чистоті нашої справи. Через місяць я туди знову вертаю; хочете зі мною?..

І зупинився задивившись на неї.

Наталя сиділа вся випроставшись, якимось дивно-спокійна й нова.

Схилився над нею близько.

— Так?

— Так...

— Ага! Нарешті знайшов вас. — Залунало над ними. — Мені сказали, що ви тут; я вас скрізь шукав, а ви он-як романтично улаштувались!

Над ними стояв Євген з футляром від скрипки.

XXVI

— А я, мої дорогі, з сеансу, з кінематографічного сеансу... Граю... Ого!.. Я великі гроші заробляю... Знаєте, мої дорогі, все перевернулось, все перемінилось!.. Розумієте? Треба було тільки зважитись, „переступити“... Пам'ятаєте того товстого єврея-власника, чи то

адміністратора кіна?.. Ну, того, що приходив до мене і якого я хотів по голові скрипкою зїздити... Так от тепер я сам пішов до нього... Чого ви так дивитесь, Наталю?.. Пішов, тай годі... Заробляю купу грошей оцією самою шкапою — він ударив рукою по скрипці, так, що аж струни задзвеніли.

— Євгене! — не витримала Наталя.

— Не бійтеся, вона міцніша за мене! — нахмутив брови Євген...

А згадуєте, Сергію, як ви хотіли мені її розбити?..

Таки по вашому вийшло... Ви тепер повинні радіти...

— Це неправда! процідив крізь зуби Сергій. Я не хотів її розбити... а коли б і розбив, то для вас же, щоби ви самі вціліли... Тоді я в це вірив...

— О-го-го, як гостро! Одначе ви ставите досить сміливий і швидкий діагноз... Ну, але у всякім разі, мої дорогі, якщо я вас уже тут застав, то дозвольте мені сьогодні вас похастувати вечерею... Чого ви знов видивились, Наталю? Йй-богу я маю гроші!

Покликали Нептуна, замовили вечерю. Євген чути не хотів про вечерю без горілки. Взагалі Наталя його не пізнавала: вона знала Євгена зовсім іншим і передчувала в цій його переміні щось небезпечно-тривожне.

Декілька випитих чарок оживили розмову. Сергій сидів поруч Наталі не випускаючи її руки зі своєї.

А Євген, нахилившись через стіл, говорив півшепотом.

— Ви розумієте, Наталю, в чому річ? Ну так, ви така чула, що зрозумієте... Я хочу її вернути... Я бачився з нею, говорив... вона спочатку гнала мене від себе, а потім... — він нахилився ближче, — потім не витримала: заплакала, руки мої стала цілувати... Ну, і я сказав їй, що все у нас буде інакше, цеб-то, що ми будемо інакше жити... В першу чергу добуду грошей, потім помешкання...

— І вона згодилась?

— Вона нічого не сказала: закрила лице руками і побігла геть...

— Слухай, Євгене, кажу тобі покинь! Вона не вернеться до тебе, — сказав м'ярко, але твердо Сергій. Для неї грошей і помешкання, навіть якби ти їх добув, замало. Те, що їй потрібно, ти не зміг і не зможеш дати... Покинь, хай іде своїм шляхом.

— Як ти смієш так говорити? — запалився Євген. — Хто краще знає її: я, чи ти?

— Всіх я вас добре знаю!

— Сергію, не треба, — шепнула Наталя.

Він стиснув їй руку на знак згоди, і в ту ж мить, щось солодко відізвалося в її грудях.

— А врешті, роби, як знаєш, тобі відніш, — пом'ягшав Сергій.

По вечері замовили каву з лікером. Легке спяніння всім крутило голови. У Наталі в очах вся заля сміялася. Нептун злегка пританцьовував; а близько неї був той, кого почувала цілою істотою.

Той єврей, властитель кіна, обіцяє кімнату для мене з жінкою... цеб-то я говорю про Ольгу... Звичайно він за це мене витисне, як цитрину, але то байдуже, я вже все одно „переступив“...

Він замовкнув і довго, усміхаючись, дивився кудись у далечинь. Його золоте волосся розсипалось майже до плеч.

— От скільки їх тут — поволі говорив Євген, усміхаючись чомусь — скільки їх, гарних, прекрасних, а вийди вона до залі, заховайся в який хоче куток — і я відчую її, ніби сонячні проміні засвітять із кутка — і збліднуть усі ці прекрасні, і лишиться тільки вона. І, наче по волі магніту, піду я туди, до неї... бо вона прекрасна!..

— І ще є одна! — раптово скрикнув Сергій, цілуючи Наталіну руку. Всі троє розсміялись щасливим сміхом.

Сергій злегка підтримував під руку Наталю, коли вони вийшли з каварні.

— Йй-богу не хочеться додому! — говорив Євген. — Гей, товариство, пішли б ми ще куди-небудь...

— Ні, Євгене, не треба вже, — зупинила Наталя.

Але їй самій не хотілось ще йти додому.

— Ходімте краще трохи посидимо на бульварі...

Бульвар з його безконечними лавками і безконечними любовними парами, з їх цинічними обіймами, трохи розхолодив усіх. Пройшлися до найглухішої його частини і сіли на лавці. Тут було порожньо, лише з боку сиділа якась пара.

Розмова увірвалась. Кожний думав свою думу, дивлячись у далеке, зоряне небо.

Раз-по-раз доносились уривки розмови сусідньої пари. Очевидно про щось сперечались. Мужеський голос в чомусь переконував.

— Коли ж, коли? — донеслося.

Відповіді не було чути, бо жінка сиділа до них спиною.

— Ну, і які тут можуть бути вагання? говорив знову мужчина.

Раптом Євген, що досі спокійно сидів і дивився в небо, витягнувся цілий і подався всім тілом в бік голосів.

— Добре, — сказав на цей раз жіночий голос і від знайомого звуку його всі троє зацікавилися.

Мужчина щось тихо запитав. У відповідь почулося гостре, майже нестримане:

— Як ви смієте?! О, я ще занадто горда, щоби дозволити задавати собі такі питання. Я не крам, який може підійти по ціні, або ні!

Жінка встала.

— Кохана. — прошепотів жадібно мужський голос і чийсь уста, не вважаючи на протести, впились гучним поцілунком в другі уста.

— Моя?..

— Ха, ха, ха! — раптом залунало над Наталіним ухом і не встигла вона озирнутись, як Євген стояв над парою і, істерично регочучись, кричав:

— Це я!.. Я! Не лякайтесь. Я... Не вб'ю!.. Добраніч вам пані, добраніч, горда царівно! Чи не заграти тобі колискову?.. Пам'ятаєш, як тоді... як тоді, коли падали стіни сутерен... Ха-ха-ха!

Він схилився до „добродія“, що сидів на лавці на смерть переляканий.

— Не бійтеся, ця пані буде вашою, сьогодні ж буде... Тільки ви добре поторгуйтеся... А що до гордості, то це брехня, це тільки бажання набити ціну...

Сильні Сергієві руки схопили і повалили його на лаву.

— Ха-ха-ха! — диким клекотом вилітало з його горла.

— Пусти! — крикнув він і з надлюдською силою вирвався з рук Сергія. З жорстокістю звіря схопив він футляр зі скрипкою і кинув його з усієї сили на землю, під ноги зомлілої Ольги.

— Ха-ха-ха! — ще раз залунав його сміх...

Він що сили побіг кудись униз по бульвару.

XXVII

Сергій раз - по - раз виймав із кишені годинника. Було пів на сьому, а о шостій обіцяла прийти Наталя. Напевне щось знову вийшло з тим хоробрим - підозрілим Миколою, що останніми часами почав контролювати кожний Наталін крок.

А тут якраз виникла справа, в якій Наталя могла би бути дуже корисною, навіть більше — гостро потрібною. Річ у тому, що напередодні до Сергія зайшов товариш Станіслав; приніс подорожні документи для групи від'їжджаючих, а також переказав Сергієві поважну новину: в Ц. К. партії вирішено було видавати підпільну газету, що обслуговувала б головним чином Волинь. Для цієї мети вирішено вжити старого друкарського шрифту, що переховувався до цього часу в кількох місцях. Тепер шрифт треба було знести і заховати в певному місці, звідки б його можна переправити до друкарні, помешкання якої будуть знати тільки ті, що матимуть безпосереднє відношення до газети.

При перенесенні шрифту Наталя могла стати в великій пригоді; про це Сергій і сказав Станіславові. Умовилися, що о восьмій годині Станіслав чекатиме на них за Лазенками¹⁾, куди вони принесуть частину шрифту.

Двері розчинилися. Увійшов Євген. Він тепер мешкає разом із Сергієм, тому, що цілком не міг лишатися в сутереновій кімнаті, де все так нагадувало Ольгу. З того часу, як там на бульварі розбилася втріски його скрипка, він весь як би відмінився: сильно схуд, зблід, але лице його набрало якогось нового, іншого виразу. Не було більше тої розгубленості, що стояла останніми часами в його очах. Він виглядав, як по тифозній кризі, але зате в ньому всьому відчувалося щось міцне. Сергійв план удався: разом з іншими товаришами, Євген виїздив на Україну.

— Ну, як там, Євгене?

— Нічого, заніс документи товаришам.

— Від'їзд призначено на завтра.

— Уже? В такому разі треба було б сказати іншим.

Євген сів на тапчан.

— Тільки що бачив Наталю, вона зараз прийде сюди. Мені їй треба дещо сказати, а потім я піду...

Сергій пильно подивився Євгенові в очі:

— Сподіваюся, що ти не роздумав їхати?

— Я?! — спалахнув було той, але потім спокійно повів плечима: — Як тобі могла прийти така думка.

Увійшла Наталя. В своєму синьому весняному костюмі вона виглядала свіжою й гарною.

— Ну що, збираєте Євгена в дорогу?

¹⁾ Лазенки — великий загородній парк у Варшаві.

— Так,— промовив Сергій, міцно стискаючи їй руку.

Вона сіла поруч Євгена на топчані. Розмова погано в'язалася. Наталя оглядала Євгена з боку. Він встав, підійшов до вікна й старанно розглядав якусь пляму на склі.

„Ну от і все, от і розпалися стіни сутерен“, проносилося в Наталіній голові.

— Між іншим — є чутки про те, що в Жовтні буде широка амністія,— говорив Євген.

Потім пройшовся по кімнаті і знову став коло вікна.

— Наталю,— промовив за хвилину, роздивляючися у пляму на склі.— Я маю до вас прохання...

— Будь ласка, Євгене.

Вона підійшла до нього. Євген заговорив у півголоса.

— Я вам лишу гроші... Я трохи назбирав за цей час... Так ви там, як буде потреба... в неї туберкульоз... Так ви вже, знаєте самі там, вважайте, коли потрібно буде... Оце й усе...

— Нічого їй від вас не переказувати?

Він здивовано підняв брови...

— Їй?... Ні... що ж я їй можу сказати?... Ну, що ж, Сергію, перервав сам себе,— може піти мені до товаришів та переказати всім, що завтра вирушаємо?

— Піді,— відповів Сергій.

— Ну, то я піду. До побачення, Наталю! Я ще зайду до вас попрощатися з Миколою — сказав, одягаючи капелюха.

Сергій сів поруч Наталі.

— Я боявся, що ви не прийдете! — Взяв її за обидві руки і дивився довго в темно-сірі очі.

— Ну, як же я могла не прийти? — ви ж казали, що є якась невідкладна справа.

Випустив її руку.

— Так Наталю. Сьогодні ви мені мусите допомогти. Ми з вами повинні перенести протягом цього вечора досить велику кількість друкарського шрифту за Лазенки... Там нас чекатимуть.— Він глянув на годинника — Зараз осьма, поки принесемо... раніш, ніж смеркне, нам туди не можна з'являтися. У всякому разі треба потроху збиратися. Нам з вами треба перенести з трьох місць: від мене, від одного товариша, і від вас.

— Як — від мене?... Хіба ті пакети...

— Так, у цих двох пакетах — шрифт. Вони там у добрій схованці, сподіваюся?

— Звичайно. Туди ніхто не заглядає.

Тимчасом Сергій почав відкривати свою схованку. Він вирізав ножем невеликий чотирикутник у стінці, обліплений шпалерами і виняв дошку, що закривала видовбану діру на зразок шафи.

— А от і моя схованка,— говорив, витягаючи кілька невеликих на вигляд і важких на вагу, пакунків.

— Ну як думаєте — справимося?

— Безумовно! сказала Наталя, беручи два більших пакунки.

— Еге-ге,— яка ви швидка! І не думайте. Не забувайте ж, що ви повинні нести це з янгольським виглядом панни, яка тільки що

винесла свій пакунок із цукерні „Залеського“: Беріть цей і оцей.— Простяг два маленьких пакунки з рожевими стяжками.

— Ну добре. Значить ходім, Сергію.

Глянув на неї, що так радісно, з запалом ішла на цю першу роботу. Підійшов ближче, взяв за руки. Вона мовчала, але їй в цю хвилину здавалося, що вони обоє злилися в одно, відірвалися від землі і летять кудись у безвість, не почувуючи ваги свого тіла. В мить до неї наблизилися темні очі і вона більше відчула, ніж зрозуміла близість губ...

— Ні!—схопилася.— Не треба зараз! Потім, пізніше... Тоді я сама...

Сергій стояв проти неї блідий, з гарячими очима:

— Добре!— промовив нарешті.— Але ви мусите мені дати слово, що через три тижні вийдете зі мною і вже до себе не вернетесь... Даєте слово?

— Так!

XXVIII

Парк Лазенки був переповнений публікою і коли Сергій ішов під руку з Наталею по усипаній піском доріжці, ніхто, звичайно, на них не звернув уваги. Хто би міг справді подумати, що у цієї дами в білій панамі під пишним букетом бузку ховається десять фунтів друкарського шрифту?

Коли вже цілком стемніло, вони підійшли до того місця, де парк переходив у ліс. Тут, з боку йшов вал, що відгороджував ліс від досить глухої вулиці, яку було прокладено ззаду парку.

Там їх уже чекав Станіслав.

— Це третина того, що в нас є. Зараз ми притягнемо другу „порцію“.

— Не привабили „шпіцля“?

— Ні. Ну, ми йдемо.

За третім разом пішли до Наталі. З обережності вона залишила Сергія з Миколою, а сама тимчасом винесла важкі пакунки з горища до передпокою.

— Уявіть собі, мені знову стало гірше,— скаржився Микола.— Оце хочу просити Наталю, щоби вона зосталася зі мною говорив, кволо кашляючи, і з-під лоба дивлячися зіщуреними очима на Сергія.

Сергія пересмикнуло.

— Наталя обіцяла сьогодні піти з Євгеном в якійсь справі...

— Хіба? Він заходив прощатися, так нічого не казав. Значить ти, Наталю, ніяк не зможеш сьогодні зі мною лишитися?

Наталя, що якраз у ту хвилину винесла за двері передпокою пакунки і увійшла по Сергія, розгублено зупинилася:

— Сьогодні ніяк не можу. Євген просив...

— А якби так я тебе попросив?..

Наталя пильно придивилася до Миколи.

— Тобі гірше?— потім наче щось зтруснула з себе:— Через годину я тут буду. Ходім, Сергію!

На цей раз їм невдалося так спокійно й тихо пройти, як ті два рази. На третьому кварталі Сергій нахилився над Наталею й шепнув ледве чутно:

— На протилежному боці — тінь!

Дійсно на другому боці вулиці щось наче йшло в крок із ними. Але пройшовши кілька будинків, тінь зникла у якійсь брамі.

— Дурниці, це просто випадково,— усміхнулася Наталя.

Все таки вирішили взяти візника... За десять хвилин були у парку. Публіку стало менше, де - не - де сиділи пари: наближалася десята година, коли парк замикався.

— Страшно довго ви чогось; я навіть побоювався за вас — говорив Станіслав, беручи у Наталі з рук пакунок.— Тепер усе?

— У мене — все.

— Ну, ходім.

Дійшли до самого валу:

— Тут — показав Станіслав на невелику яму — кладіть.

Швидко весь шрифт був складений, яма присипана й закидана торішнім листом.

— То ненадовго,— шепотів Станіслав.— Швидко, як пощастить, перевеземо до друкарні.

Відійшли трохи на бік.

— Ну, я гадаю, що нам краще не йти разом. Я через вал, а ви через браму, ще здається не зачинена.

І несподівано зупинився: всі троє виразно почули в кількох кроках від себе сильний, нестримно - болючий кашель.

Наталя схопила Сергія за руку.

— Це за валом — заспокоююче шепнув Станіслав.— У всякому разі треба йти. До побачення.

Вони лишилися одні.

— Дивно... одніми губами прошепотіла Наталя.

— Чудна ви, Наталю, чи ж мало людей кашляє. Ходім!

Спішилася додому, як ніколи. Бігла по східцях, розчинила двері, глянула на ліжко: на ньому лежав Микола все в такій же позі, в якій його лишила півтори години перед тим.

Почула себе винуватою. Просто, по-людському тепло запиталася:

— Ну, як тобі, Миколо? Бачиш, я не дуже барилася.

XXIX

Раз увечері, коли Наталя вернулася до хати, слюсариха вийшла відчинити їй двері й сказала, що на неї жде якась „пані“.

— Чоловіка вашого немає дома, то я їх просила зачекати у нас.

За хвилину до Наталіної кімнати ввійшла жінка в плюшевім пальті. Пальто наблизилось, і перед Наталею вирисувалося з - під вуалі знайоме бліде обличчя.

— Ольга! — скрикнула Наталя і простягла до неї обидві руки.

— Я на хвилинку... — запинаючись промовила Ольга і в її голосі, крім замішаности, Наталя почула іще щось нове, чому Наталя не могла знайти назви, але від чого боляче стислось у неї в грудях.

Наталя сіла на другому боці стола і стала ждати.

Ольга за цей час сильно схудла: чорні смуги під очима збільшилися, а від того її очі зробились ще кращими. Дивилася Наталя на них і згадувала знов, як п'ять років тому, вона зустрілась з Ольгою

на курсах і як вже тоді в її очах був якийсь дивний вираз, щось фатальне ховалося в глибині чорних чоловічків. Тепер з-під густої вуалі виглядали очі, які ховали в собі швидко розв'язку.

— Євген поїхав? — спитала нервово мнучи, хустку.

— Поїхав... Іще позавчора...

— Скажіть правду, Наталю, але тільки правду: він кляне мене?

— Ні, за віщо ж?.. — з жалем дивилась на неї Наталя.

— А може бути, що я й того вже не варта? — з раптовим роздратованням запиталась Ольга.

— Олю, навіщо ви так?

— Ні, ні нічого... Я зайшла властиво сказати, — вона не дивилась Наталі в вічі — зайшла сказати, щоби він ніколи більше про мене не турбувався, бо бачите, я знаю, що це він підіслав до мене лікаря по грудних хворобах... Я хотіла йому сказати, що мені непотрібні вже лікарі... і взагалі я б хотіла... впрочім, раз його немає, то звичайно немає чого й переказувати.

— Слухайте, Олю, якби вам що небудь було потрібно, то скажіть мені про це. Можливо, що ви не маєте грошей?

— Хто? — Яюсь ображено запиталася Ольга. Я не маю грошей? А в кого ж вони будуть, як не в мене? О, це було би вже несправедливістю! Ні, доля мудріше упорядкувала; в неї треба вибирати: або чесність, або гроші. І дала тихо: Я гроші маю...

Чути було, як стукали краплі дощу об шиби вікна.

— Бачите... — почала тихо, я сьогодні ледве встала, а далі мені вже й зовсім не можна буде вставати... Ну... ви розумієте, що я ніколи більше з ним не побачусь... Так от прийшла переказати йому, що... він був несправедливий... тоді... на бульварі... Ні, не так!.. що я його любила до останньої хвилини, що вірила в нього, і Сергієві скажіть, що я в землю вірила... тільки... тільки... я вже тоді знала, що мені по ній не ходити. Так, Наталю, вже перед зустріччю з Євгеном, в мене були початки туберкульозу. Тільки все яюсь надіялась, хотіла боротись, хотіла чогось великого. Але в мене було занадто мало часу, щоби ждати, я поспішала, і хто знає, якби мене тоді хто повів на велику роботу, може б я довше прожила...

— Олю, цього не може бути! — говорила Наталя, вся дрижучи. Ще ж можна лікуватися. Чому ви відігнали лікаря, якого прислав Євген?

— Все одно вже, Наталю...

Вона встала ще блідіша, ніж перше. Рука, яку подала Наталі, була прозора і жовто-біла.

— Олю, не йдіть так, я вас прошу... — у Наталі щось стиснуло горло й очі заслались туманом.

— Скажіть іще йому, що мертвим треба прощати... — проговорила Ольга одвертаючись.

— Дайте мені вашу адресу, я прийду до вас.

Ольга обернулась, схопила Наталю за обидві руки і на хвилину її очі прийняли вираз дитини, що хоче схопитися за когось, аби врятуватись від страшного, неминучого... потім пустила руки, схилила голову і сказала тихо, але твердо:

— Ні, Наталю дорога, я цього не хочу. Навіщо?..

— Прощайте, сказала стискаючи Наталіну руку, і швидкими кроками вийшла з кімнати, залишаючи за собою запах „дивінії“ і ще чогось притомого тим, кого вже торкнулось чорне крило.

XXX

Станіслав стояв блідий зі спітнілим лобом від швидкої ходи.

— Немає... взято... викрадено... — розводив він своїми довгими руками.

— Але-ж як, коли?

— Хіба я знаю коли? Хіба хто-небудь із нас знає?.. — люто накинувся він на Сергія. — Сьогодні вночі ми вирішили забрати шрифт і перевезти його до друкарні. — Нас троє під'їхало возом, я показав місце, почали рити землю; рили, рили як тільки можна глибше — ані сліду!

— Але ж... Може... Ти певний, що ви шукали там, де...

— Do stu diabłów! Що я, ідіот, чи що?! — схопив себе в одчаю за волосся, але хто, хто? Яка скотина?!

Він раптом зупинився, перевів очі з одного на другого і застиг поглядом на Наталі:

— Ви пам'ятаєте отой кашель?

Наталя, що вже давно сиділа, мов здерев'яніла, упершия в одну точку, повторила шепотом, як під гіпнозом:

— Кашель...

— От уявіть собі, що це й мені стукнуло зараз у голову... Звідкіля взявся цей проклятий кашель?..

Наталя встала. В її обличчі чергувалися, то вираз якогось непереможного жаху, то якась дивна рішучість:

— Почекайте... дайте мені кілька день.

Сергій схвильовано дивився на неї:

— Наталю, невже ви думаете...

— Я нічого не знаю — обірвала його — у всякому разі товаришу Станіславові до мене ніяк не можна приходити... поки що, принаймні... Та й вам, Сергію, не слід би було...

— Убийте мене ні діабла не розумію! Ви думаете, що хтось із сусідів вислідив вас?

— Не знаю... нічого певно не можу сказати... Коли я нападу на який слід, я зайду до вас, Сергію. Стиснула обом руки й пішла до дверей.

— Наталю! зупинив її Сергій, коли вона вже вийшла з його кімнати — Наталю, не наробіть там чого... ви ж розумієте, що це треба дуже обережно... Я певен, що якраз у цім випадку, ваш інстинкт вас одурює.

— А як ні? — прошепотіла, схопивши його за обидві руки.

— Як ні, тоді нам усім може бути погано... Так, чи інакше не гарячиться, робіть усе спокійніше...

— Знаю, до побачення, Сергію.

XXXI

Минуло кілька день, а Наталя все ще ніяк не могла напасти на слід. Всі підозріння, які вона мала, розбивалися один по одному. Микола спокійно ходив на посаду, після праці приходив одразу додому

і майже нікуди не виходив із хати. Нічого зовнішнього не було такого, щоби могло підтверджувати Наталіні думки. Одначе це її ще більше нервувало. Вона все таки була переконана, що її не одурив інстинкт. Доказів не було, зате були тонкі, мов павутиння, невловимі нитки: це була ніжність до неї, з якою вже давно не відносився до неї Микола, це була якась боязнь в очах, коли Наталя виходила кудись із хати, це було те, що Микола не мучив її більше своїми пристрасно-липкими обіймами... Даремно вона старалася розплутати ці майже непомітні нитки: вони рвалися...

Одного разу, коли Наталя вийшла з хати, щоби йти на роботу, її зупинив на сходах розсильний у червоній шапці. Чоловік запитав її, чи не знає вона, де № 27. Це був якраз номер їхнього помешкання.

— До кого лист? — запитала поборюючи хвилювання.

— „Може розгадка?“ — напружено запульсувала в жилах кров.

Листа було заадресовано цілком незнайомою рукою. Нервово роздерла коперту.

„Dzis rano panina krajanka zmarla Prosze brzyjśc“.

Далі було зазначено адресу, а під нею не було ні підпису, і нічого іншого, щоби свідчило про її автора.

Якийсь мент Наталя стояла, як в остовнінню. Дивно... вона останій час, якби забула про Ольгу... Якже це жорстоко... Алеж... Ольга навіть адреси не дала... Як вона, в яких обставинах умерла, хто був коло неї?

За годину Наталя з Сергієм вже дзвонили в помешкання, показане в адресі.

Ольгу вони застали в тому ж самому положенню, в якому вона вмерла. Тільки руки були складені на грудях, а очі міцно склеплені.

Товста жінка, що вийшла їм на зустріч, неохоче відповідала на Наталіні запитання. Ясно було, що вона чогось не договорювала, або, не хотіла вмішувалися в „підозрілу“ справу. З її кількох, не виразно сказаних, слів дізналися лише, що вона не була господаркою помешкання, а лише покоївкою — небіжки, останніми ж часами лишалося лише так, „за доброго героя“ бо „пані“ часами дуже бідували.

— То ви написали мені записку? — запитала Наталя.

— Ні, не я... — зам'ялася.

— Кажіть же нарешті хто? — стиснув брови Сергій.

— Тут один капітан був... почала вона. І раптом не витримала: вся її стриманість пропала, заговорила швидко, схвильовано, похапливо:

— Як цілком заслабла, то все менше й менше став ходити. То бувало до самого світанку сидить тут, руки їй цілує, та на коліна стає, а погіршало, то й перестав навідуватись навіть. Тільки коли-не-коли трохи грошей пришло. Сьогодні як пані вмерла, то я сама бігала до нього... Оце він записку написав, а ось гроші прислав... „Я, каже, сам туди не піду, бо не маю, що там робити“... Дав двадцять тисяч на похорон, — проговорила бігаючи очима по кутках кімнати, очевидно зменшивши дану суму грошей.

— Підіть і віддайте йому його гроші! — сказала Наталя. Ми маємо за що поховати нашу товаришку.

— То вона ваша товаришка? — з настирливою цікавістю запитувала жінка. — А гроші, коли хочете, то я зараз же віддам капітанові:

— Так, будь ласка...

В кімнаті було неприбрано. На шовковій софі лежала брудна білизна і ще якісь принадлежності жіночого туалету, коло ліжка на столику стояли давно зів'ялі троянди, а на підлозі валялися розкидані недокурки. На кріслі, коло ліжка розгорнена книжка — це був Шопенгауер у перекладі на руську мову.

Розчиніть вікно! — тихо промовила Наталя до Сергія.

Із задухлої кімнати понісся назустріч свіжому осінньому повітрю запах умираючих квітів, ліків і мертвого тіла...

А те, що звалося так недавно Ольгою, лежало нерухомо і її міцно стиснені уста навіки застигли в дивнім усміху. Куточки в кінчиках уст ховали в собі щось неминучо-трагічне...

XXXII

На другий день рано із провулка вирушила невелика процесія.

За труною йшли декілька бідно одягнених людей, ішли схиливши голови, крок за кроком, мовчазно... Старенькі коненята повільно везли труну, що час від часу байдуже похитувалася, коли, колеса катафалка попадали у вибоїни на нерівному ґрунті.

На розі провулка до процесії приєднались дві жінки - польки.

— Не знаєш, хто це вмер?

— Та — з Росії, що жила під шостим номером.

— Ага! Це та, що... — і вона притишила голос...

— Ті росіянки всі такі!..

— Але єсть і порядні!..

Перейшовши декілька кроків, вони звернули в ближчу вулицю.

На цвинтарі довго прийшлося блукати між могилами, доки зайшли в самий делекий куток, де чорніла свіжа яма. Навколо було голо й незахисто. Навіть трава, що так буйно зеленіла на всіх могилах, не хотіла стелитися в „емігрантському“ кутку. Якимсь самотним видався барвінок, насаджений чийось руками, що хотіли утримати зв'язок з минулим. Дивлючись на цей барвінок, Наталя думала, що його ніхто не посадить на Ольжиній могилі і що взагалі ніхто ніколи не прийде відвідати її.

Зупинилися, почався похорон. Співали Микола й Лопух. Слабі Миколині груди виводили високі ноти якомсь байдуже й одноманітно, як з важкого обов'язку.

Було якомсь незручно. Всім хотілося, як-найскорше відбутися цей неприємний обов'язок і піти у свій незахисний, а все таки у свій куток.

Всі боялись нових могил, над якими густим лісом вирости емігрантські хрести.

Тільки в Наталі до нестерпучого болю стиснуло в грудях, коли загула земля об віко домовини. Під одноманітний спів, крізь кадильний дим перед нею виплило Ольжине лице з різко окресленими устами, що вже давно ховали трагічні куточки в своїх кінцях.

— Скінчено, Наталю! — прошепотів коло неї Сергійв голос і м'який дотик руки повернув її до дійсності.

— Так, скінчено... Ходім!..

Вони попрямували до цвинтарної брами. Коли вже вийшли на центральну алею, їх дігнав задиханий Микола.

— Наталю, мені треба тебе на кілька слів. Ви, Сергію, вибачте, я мушу з жінкою поговорити наодинці.

— Ми ж ідемо до - дому... — здивувалася Наталя.

— Так, але мені треба зразу дещо...

— Ну що ж, Наталю, я поки що залишу вас — стиснув Сергій їй руку. — До побачення, Миколо!

— Як тільки він відійшов, Микола схопив Наталю за руку:

— Слухай, Наталочко, я мушу тобі щось сказати... властиво попередити... я прошу тебе: не з'являйся ти ніде разом із Сергієм.

— Чому? — напружилася тривожно.

— Бачиш... я би хотів, щоб ти мені на слово повірила... Бачиш він там знається чорт знає з ким... Ну і... я певний, що він на підозрінні у влади... Коротко кажучи, я зовсім би не хотів, щоб ми з тобою розплачувалися за його большевицькі симпатії, — я вже й так досить висидівся у в'язниці...

Наталя стала проти Миколи, вдивляючися просто в очі.

— Значить ти думаєш, що Сергієві погрожує небезпека? Чому ж тоді ти не попередив його?

— Але ж ні, ні! — злякано зашепотів Микола. — Я нічого такого не думаю; я лише бачу його підозрілу поведінку і боюся, щоб і тебе не приплутали до якої-небудь історії. А нарешті... Наталочко... — стиснув він її руку... — нарешті, якби мені неприємні були ці вічні прогулянки з Сергієм, хіба в цьому було би щось дивне?

В голосі була якась помість хижости з жебрацьким благанням. Наталя не відповіла нічого, тільки інстинктивно відняла від Миколи руку. Їх доганяли кілька знайомих, що верталися з похорон, і розмова мусила увірватися.

Весь вечір провела, як у гарячці. В думках було одно: попередити Сергія. А вирватися з хати ніяк не можна було: Микола стежив за кожним рухом. Всі надії покладала на те, що коли нарешті Микола засне, вона непомітно вийде і перебіжить до Сергія.

— Чом не лягаєш, Миколо? Ти такий стомлений — виведена з терпіння, промовила, оскільки могла, лагідно.

А він, як би дратуючи.

— В таку ніч не хочеться спати... Навіть туберкульозним.

А потім, наче згадавши про віщось:

— От бачиш, я й забув: мені ж треба до аптеки; я замовив собі ліки.

— Може б я? — зраділа Наталя.

— О ні, ні, я повинен обов'язково сам: там мені, по знайомству знижку роблять — говорив, надягаючи пальто.

— Але ж така вогкість...

— Не турбуйся, Наталю. Ти собі лягай, а я швидко... — вибіг за двері.

„Саме зручний мент“ — вирішила Наталя, як тільки затихали Миколині кроки по східцях.

Не гаючись ні хвили, вона одяглась і збігла вниз. Розбурхане за день місто не хотіло заспокоїтися і вночі. Кінець травня давав себе знати і в повітрі вже відчувалась літня млюсть.

Наталя минула кілька галасливих кварталів і завернула у слабо-освітлену вулицю, де саме й мешкав Сергій.

Збираючись по сходах, поспішала: треба було встигнути повернутися поки прийде з аптеки Микола. Вже лишився один тільки поверх, коли Наталя почула якийсь гамір. Піднявшись на кілька щаблів вище, Наталя побачила групу людей, що стояли півколом на площадці, схилившись над чимсь, що лежало очевидно в середині.

— Psia krew! Кажі, пане, де він, під яким номером?!

З середини щось невиразво відповіло.

— Прокляття! Ці „вільні агенти“ завжди так: заварять кашу, а потім, як до діла, то їх і немає.

Двоє мужчин почали щось межи собою пошепки розмовляти. Коли один із них повернувся лицем до Наталі, перед її очима виразно блиснув білий орел.

Щось підсвідоме штовхнуло Наталю. Липаючись весь час у смузі тіни, вона підійшла зовсім близько до групи. В цей самий час те, що було всередині кола, обізвалося:

— Води!

Наталя застигла на місці.

— Боронко, принеси води від дозорцової: Ну, що, панові легше?

— Дуже зле... мене треба негайно додому... Тампіянів, 6...

Якщо хвилю перед цим у Наталі ще могло бути вагання, то тепер уже його не було.

— Ну, але я сподіваюся, що пан не буде тут із нас дурнів робити і скаже нам нарешті номер помешкання того... Прошу напитися води.

Хвилина павзи, жалібне ковтання води, а потім, наче клекіт із грудей:

— Помешкання 19... Сергій Загородній... там і той, другий...

Не тямлячи себе, Наталя з блискавичною швидкістю вибігла на площадку, повернула, і знов побігла вгору. При новому повороті, озирнулася від страшного зойку, що розірвав повітря: на підлозі побачила перекривлене Миколине обличчя все залите кров'ю.

Ніколи пізніше не могла довідатись Наталя, чи цей крик був від болю конання, чи він того, що Микола побачив Наталю — про це вона ніколи не дізналась. Знала тільки, що в момент цього нелюдського зойку, вона зустрінулася з його очима повними такого невимовного жаху, який може бути тільки перед конанням.

Це був мент... В другий Наталя вже стукала до дев'ятнадцятого номера дверей. Три нервових дзвінка, кроки за дверима... Нарешті вона у помешканні.

— Ви, Наталю?! Так пізно?

— Сергію, поліція!

— Що?! Де?..

— Скорше! Станіслав тут?

Дз-з-з-з...—пронизливий дзвінок.

— Вони... Сергію, де у вас кухонний хід?..

— W imięnię prawa!— крик за дверима.

— Скорше, скорше! Нехай господарка підійде до дверей.

Пітьма... Стрімкі, покручені сходи...

— Я— перша!

Були вже внизу, коли почули голоси згори:

— Шукай! Тримай!

В мент перебігли двір.

— Тримай! — загнукали дверима нагорі.

— Сюди! — шелнув Сергій, пересаджуючи Наталю через невисокий паркан.

Чийсь садок, знову паркан, якась малолюдна вулиця й нарешті світ, гамір великого міста, крики й свистки лишилися десь іззаду, втікачі злилися й загубилися в розбурканому морі...

XXXIV

На другий день зі Східнього двірця від'їздило кілька партій безробітних на Волинські смолярні. В одному кутку прокуреного вагону сиділо троє робітників: двоє мужчин і жінка. Вони майже не розмовляли між собою, тільки жінка час від часу підходила до вікна, щоб подивитися на годинника, що висів на пероні саме проти вагону.

— Пора би вже й від'їздити — звернулася вона до своїх товаришів.

— Прошу приготувати документи! — залунало в цій хвилі з дверей вагону.

Зашелестіли папірці. Жандарі лаялись, переглядаючи ці брудні, подерті „доводи особи“. Коли жінка в кутку подавала свого папірця, її рука злегка тремтіла.

— Марія Савченко, тридцяти двох років, уродженка Волині — прочитав у голос жандар; пильно придивився до чистого папірця, до фотографії, потримав трохи в руках, наче роздумуючи, потім повернув посвідку власниці й пішов далі.

— І чого це вони документи перевіряють? — запитав хтось.

Дядько, що сидів на лаві під вікном, потягнув із люльки, пустив дим у бороду і стиха, хитро всміхнувся:

— Комуністів якихось шукають.

— Хе-хе! — обізвався парубок — шукай вітра в полі!

— Та таки-так — підтвердив за перегородкою дідусь у подертій кожушині. — Ото ж і в нас під Ковлем: вдень немає комуни, а вночі хто-зна де й береться. Вдень — люди, як люди, а вночі диверзанти. Вже що намучився і солтис, і жандарі — нічого не помагає. Ото ж і мій за це саме вже рік сидить...

Залунав кондукторський свисток, застукотіли колеса. Розмова полилася ритмічніше, в такт рухові.

Потяг нісся просто кудись у пільму. Пільма завжди непевна, вона завжди готує несподіванки. Але хіба це вперше цей велетенський паротяг бачив перед собою безодню?

Удень — звичайні собі люди, уночі диверзанти.